

Keramički nalazi s lokaliteta Ostrog - Balavan

Mandarić, Mia

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:383726>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-28**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Mia Mandarić

Keramički nalazi s lokaliteta Ostrog - Balavan

Diplomski rad

Zadar, 2023.

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Keramički nalazi s lokaliteta Ostrog - Balavan

Diplomski rad

Student/ica:

Mia Mandarić

Mentor/ica:

izv. prof. dr. sc. Dario Vujević

Zadar, 2023.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Mia Mandarić**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Keramički nalazi s lokaliteta Ostrog - Balavan** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 3. travnja 2023.

Sadržaj

UVOD	5
GEOGRAFSKI SMJEŠTAJ NALAZIŠTA I GEOMORFOLOGIJA TERENA	7
HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA PRAPOVIJESNOG KAŠTELANSKOG PROSTORA	11
PRAPOVIJESNA SLIKA KAŠTELANSKOG PODRUČJA	14
POVIJESNA ZBIVANJA NA OSTROGU KROZ PRIZMU SREDNJEG VIJEKA	18
POVIJEST ISTRAŽIVANJA NALAZIŠTA	21
PROJEKTNE AKTIVNOSTI U SKLOPU EU PROJEKTA <i>VALUE</i>	27
PROBNO ISTRAŽIVANJE NA ZAPADNOJ STRANI GREBENA	29
SONDA A	30
SONDA C	32
SONDA D	34
PROBNA ISTRAŽIVANJA NA ISTOČNOJ STRANI GREBENA	36
SONDA B	37
SONDA E	50
KERAMIČKI NALAZI S NALAZIŠTA OSTROG – BALAVAN	54
GRUBA KERAMIKA	59
FINA KERAMIKA	63
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	65
POPIS LITERATURE	81

CERAMIC FINDS FROM ARCHAEOLOGICAL SITE OSTROG - BALAVAN

ABSTRACT

Ostrog – Balavan is located north above Kaštel Lukšić on the southern slopes of Kozjak. The site is located on a limestone ridge that curves slightly towards the west in the shape of a horseshoe. On the Balavan ridge itself, there are several sites from different periods - the church of St. Lovre from the 18th century, a medieval fortress from the 13th century and a prehistoric castle site. The aforementioned research was started by Tonči Burić, and was conducted through several campaigns. The above-mentioned researches have been partially published, and those that concern the research of the church and the medieval fortress. During the investigation of the southern part of the fort, it was determined that it was never completed and that it was layered with prehistoric cultural layers and the remains of construction activities. Burić characterized the accompanying ceramic material as prehistoric, and placed it more closely in the Bronze Age, but a more detailed analysis and final publication of the material was missing. Due to the fact that there may be a prehistoric Bronze Age site on the reef area, a field survey and trial archaeological survey was conducted in 2021. The project of several institutions through a field survey, five test probes, aerial survey of the site and clearing of vegetation was aimed at determining the character and temporal affiliation of the prehistoric site.

Key words: Bronze Age, Ostrog, fort, gradina, prehistory

UVOD

Ostrog – Balavan nalazi se sjeverno iznad Kaštel Lukšića na južnim padinama Kozjaka. Lokalitet je smješten na vapnenačkom grebenu koji se blago uvija prema zapadnoj strani u obliku potkove. Na samom grebenu Balavanu nalazi se više nalazišta iz različitih perioda - crkva sv. Lovre iz 18. stoljeća, srednjovjekovna utvrda iz 13. stoljeća te prapovijesno gradinsko nalazište. Istraživanja spomenutih započeo je Tonči Burić, a vodila su se kroz više kampanja.¹ Spomenuta istraživanja su djelomično objavljena i to ona koja se tiču istraživanja crkve i srednjovjekovne utvrde.² Prilikom istraživanja južnog dijela utvrde, utvrđeno je kako ista nikada nije bila dovršena i kako je upravo tu preslojila prapovijesne kulturne slojeve i ostatke graditeljskih aktivnosti. Burić je popratni keramički materijal okarakterizirao kao prapovijesni, a uže ga je smjestio u brončano doba, no detaljnija analiza i krajnja objava materijala je izostala. Zbog činjenice da na prostoru grebena možda postoji prapovijesno brončanodobno nalazište, 2021. godine proveden je terenski pregled te probno arheološko istraživanje. Projekt više institucija³ kroz terenski pregled, pet probnih sondi, zračno snimanje nalazišta te čišćenje vegetacije bio je usmjeren na utvrđivanje karaktera i vremenske pripadnosti prapovijesnog nalazišta.

Temeljni cilj ovoga rada je objaviti dosada neobjavljeni keramički materijal pronađen za vrijeme starijih i novijih istraživanja te prikazati preliminarne rezultate novih istraživanja. Prva poglavlja dotiču se geografskog smještaja nalazišta i geomorfologije prostora na kojem se nalazi. Nadalje, sljedeća poglavlja prikazuju historijat istraživanja kaštelanskog prostora te prapovijesnu skicu istog. U poglavljima o povijesti istraživanja nalazišta te poglavljima koji donose preliminarne rezultate probnih istraživanja detaljnije se dotiču samog nalazišta. Središnjica ovog rada je analiza keramičkog materijala te su rezultati prikazani u posljednjim poglavljima ovog rada. Osim analize i objave keramičkog materijala, ovaj rad posvećen je dijelom i pitanjima koja se tiču odgonetavanja vremenske pripadnosti i karaktera samog nalazišta, a koja bi budućim istraživanjima trebala biti dodatno potvrđena.

Ključne riječi: brončano doba, Ostrog, utvrda, gradina, prapovijest

¹ T. BURIĆ, 2006, 409.

² T. BURIĆ, 2006, 409-411; T. BURIĆ, 2017, 223-237.

³ Istraživanja su ostvarena kroz suradnju Muzeja grada Kaštela, Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu i Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru.

GEOGRAFSKI SMJEŠTAJ NALAZIŠTA I GEOMORFOLOGIJA TERENA

Sjeverno od Kaštel Lukšića na vapnenačkom grebenu Balavanu, na nadmorskoj visini od 259 m, smješteno je nalazište Ostrog. Sam greben Balavan lučnog je potkovastog oblika, izdvaja se iz južnih padina Kozjaka te se otvara prema zapadu (slika 1 i 2). Balavan te samim time i Ostrog nalaze se na dobroj geografskoj te strateškoj poziciji s izvrsnim pregledom okolnog područja jer se s grebena pruža pogled prema Kaštelanskom zaljevu, Trogirskom polju te otoku Čiovu sa zapadne strane te prema Solinskom i Splitskom prostoru s jugoistočne strane. Kaštelanski zaljev na sjeveru okružuju brda Kozjak, Opor i Trečanica te otok Čiovo na jugu, čime zaljev zapravo predstavlja jednu geografsku depresiju.⁴ Kozjak predstavlja najdužu i najvišu planinu koja okružuje zaljev, a proteže se od Klisa na istoku do prijevoja Malačka na zapadu u duljini od 16k m.⁵ Vrh Kozjaka izgleda kao jedna velika zaravan, što je jedna od morfoloških karakteristika gorja Dinarskog lanca.⁶ Može se podijeliti na tri geomorfološki različita teritorija - laporasta podloga koja se pruža uglavnom na južnim dijelovima i čini osnovicu tla obale i priobalja, brežuljkasti središnji dio, blagih padina, s izdancima karbonatnih stijena i klastita te vapnenačka i kalcitatična podloga sjevernih vrhova Kozjaka koji su uglavnom goli.⁷ Priobalni dijelovi, kao i brežuljkasti izdanci na južnim padinama, uglavnom su prekriveni makijom i šikarom uz mjestimične gajeve i obradive površine. U geološkoj podlozi toga prostora dominiraju vapnenac i fliš, s dominacijom lapora, u lokalnom dijalektu "tupina".⁸ Od vapnenca su građena okolna brda i planine (npr. Mosor), a prema moru spuštaju se i blago uzdižu flišne naslage u kojima nekada može doći do izdizanja vapnenačkih grebena, kao što je slučaj kod Balavana ili Luka.⁹ Slično su građeni i grebeni Luko i Lažani na južnoj padini Kozjaka.¹⁰ Za Kozjak se ponekad u literaturi koristi naziv "planina s dva lica".¹¹ Sa svoje sjeverne strane zatvara plodan i gusto naseljen predio priobalja srednje Dalmacije i djeluje kao prirodni štit Kaštelanskom zaljevu prije nego se pretvori u valovitu vizuru kakvu smo navikli vidjeti u Dalmatinskoj zagori.¹²

⁴ I. BABIĆ, 1991, 11.

⁵ K. KUŽIĆ, 1999, 141-142.

⁶ Ž. POLJAK, 2001, 517-518.

⁷ D. POLLAK, 2010, 708-709.

⁸ I. ŠUTA, 2016, 12-14.

⁹ I. ŠUTA, 2016, 12-14; I. BABIĆ, 1991, 11-12; D. POLLAK, 2010, 708-709.

¹⁰ I. ŠUTA, 2016, 28.

¹¹ Ž. POLJAK, 2001, 517-518.

¹² I. ŠUTA, 2016, 11-12.

Brda uglavnom imaju orijentaciju sjeveroistok – jugozapad prateći smjer pružanja Dinarskog gorja. Sjeverna strana Kozjaka ima nisku relativnu nadmorsku visinu od oko 400 do 500 m te svojim izgledom pretežito krškog kamenjara s rijetkim izvorima života u vidu vrtača ostavlja dojam surovog, gotovo nemogućeg života.¹³ Da je slika drugačija nego što se misli potvrđuju nalazišta u vrtačama, brojne gradine i gomile. Kozjačke sjeverne padine i kruti krš pogodniji su stočarima, ovcama i kozama, a takav način privrede ne zahtijeva veliko uplitanje u okoliš, osim pokojeg suhozida kojim bi se odijelio prostor za ispašu ili krčenjem i čišćenjem obradivih površina od kamenja.¹⁴ Tome svjedoče i brojni putevi koji idu uzduž i preko sjevernih padina. Prirodna razdjelnica hrpta Kozjaka učestalo je tijekom prošlosti korištena kao administrativna granica u lokalnoj samoupravi.¹⁵ Među važnijim prijevojima ističu se oni istočno od Birnja preko Malačke i Česminovca, dok se između Opora i Trečanice prolazi Prosik, a još dalje Labinska draga.¹⁶ Ovim spomenutim prijevojima stanovništvo se koristilo od davnina, čemu svjedoče gradine i grobne gomile koje su vidljive danas. Gradine na priobalnom dijelu smještene su na istaknutim vrhovima Kozjaka, Opora, Trečanice i Vilaje.¹⁷ Shvaćanju povezanosti utvrđenja i komunikacijskih puteva na prostoru Kozjaka i okolnih brda veliki doprinos dao je Ivo Babić koji je u svojim djelima istaknuo važnost u sagledavanju prostora kao cjeline, a ne kao pojedinačnih pojavnosti o čemu će biti riječ dalje u tekstu.¹⁸

Južne padine Kozjaka uvelike leže na flišnoj podlozi koja se može podijeliti na dva tipa - gornja tvrđa flišna zona manje otporna trošenju te donja mekša flišna zona podložna trošenju, u kojem dominira glinoviti lapor.¹⁹ Iako strmije i naoko neiskoristive za zemljoradnju, zbog izbijanja mekanog laporastog pokrivača na površinu na nekim su dijelovima dovoljno plodne i iskoristive. Ti plodni dijelovi, u lokalnom dijalektu nazivani "pržaci", uglavnom su terasirani još od doba salonitanskog agera.²⁰ Da su južni obronci Kozjaka obrađivani intezivno tijekom prošlosti, svjedoče gomile nastale krčenjem i velik broj suhozida kojima su formirane terase. Dobra izloženost suncu južnih padina pogodna je za uzgajanje vinove loze i maslina, kako od antike pa do danas.²¹ Hidrogeološka osnova ovog područja sastavljena je od dviju jedinica: vodopropusne karbonatne stijene i vodonepropusne klastične naslage fliša.²² Porozne

¹³ I. ŠUTA, 2016, 13.

¹⁴ D. MLEKUŽ, 2003, 140; I. ŠUTA, 2016, 12-13.

¹⁵ I. ŠUTA, 2016, 11.

¹⁶ I. ŠUTA, T. BARTULOVIĆ, 2007, 9-10.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ I. BABIĆ, 1991; I. ŠUTA, 2013, 93.

¹⁹ D. POLLAK, 2010, 709.

²⁰ I. ŠUTA, 2016, 15.

²¹ Ibid.

²² D. POLLAK, 2010, 709.

vapnenačke stijene skrivaju dobro razvijenu mrežu podzemnih voda koje se pod djelovanjem oborina slijevaju do vode temeljnice s kojom teku prema jugu, dok vodonepropusni fliš usmjerava tok vode prema izvorima Jadru i Pantanu.²³ Kao posvuda u krškom reljefu, voda je rijetka pojava, no postoji niz manjih vrela npr. izvor Katinica u blizini Ostroga te potok istoimenog naziva Potok koji se slijeva po sredini grebena u zimskim mjesecima s puno kiše.²⁴ Osim toga, zadržavanje vode u vrtačama posvjedočeno je na sjevernim padinama Kozjaka, gdje se javljaju zanimljivi hidronimi, poput lokvi Birnjače i Ostrožine koje su mogle poslužiti stočarima kao pojila za stoku te mogu insinuirati poveznicu s istoimenim naseljima na Kozjaku.²⁵ Ovakav raznovrstan okoliš Kozjaka i okolnog kaštelanskog područja imaju izniman istraživački potencijal kakav je osobito važan jer su tragovi ljudskih dolazaka i posjeta zabilježeni još od paleolitika, odnosno davne ljudske povijesti.²⁶

²³ Ibid.

²⁴ T. BURIC, 2020, 238.

²⁵ I. ŠUTA, 2016, 46; T. BURIC, 2020, 233.

²⁶ I. KARAVANIĆ et al., 2020; I. ŠUTA, 2016, 55.

Slika 1. Geografski položaj nalazišta (preuzeto: <https://ispu.mgipu.hr/#/>)

Slika 2. Zračni snimak nalazišta (foto: L. Bogdanić)

HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA PRAPOVIJESNOG KAŠTELANSKOG PROSTORA

Spomenuti prostor intrigantan je istraživačima još od 80-ih godina kada je među prvima Ivo Babić, čiji su radovi osnovica današnjih istraživanja na kaštelanskom prostoru, detaljno opisao kulturni krajolik Kozjaka u djelu *Prostor između Trogira i Splita*.²⁷ U svojim djelima analizirao je prostorno rasprostiranje više komponenata (kopnenih i morskih prometnih pravaca u odnosu na različite vrste nalazišta) te analizom obuhvatio velik broj potencijalnih nalazišta od prapovijesti do novoga vijeka. Detaljno je opisivao ne samo kulturni, već i prirodni krajolik kaštelanskog područja. U njegovim djelima među prvim primjerima iskorištavanja krajolika navode se prometni pravci uzduž i poprijeko Kozjaka te njihova važnost u razvitku kulturnih pojavnosti na spomenutom području (slika 3). Ivo Babić registrirao je velik broj gradinskih nalazišta na Kozjaku te je njegov rad nezaobilazan pri istraživanju ovog područja.

Osim Ive Babića, rad arheologa Ivana Šute nosi velike zasluge pri registriranju i istraživanju prapovijesti na kaštelanskom prostoru. Njegov kontinuirani rad uvelike je pridonio jasnijoj slici zbivanja unutar prapovijesnih razdoblja na kaštelanskom prostoru (slika 4).²⁸ U svom djelovanju obuhvatio je i prostor kaštelanske Dalmatinske zagore koja je slabije istražena u odnosu na morsku stranu Kozjaka.²⁹ Koristeći se metodama terenskog pregleda i zračnog snimanja, djelomično je upotpunjena prapovijesna slika toga prostora. Provedena sustavna istraživanja na Birnju, inače jednom od najvećih gradinskih nalazišta na istočnoj jadranskoj obali i zaleđu,³⁰ ukazuju na veliki građevinski pothvat očito jedne bolje organizirane zajednice koja je vjerojatno koristila ovaj prostor kao refugij ili je moglo biti središte jedne većoj zajednice, a koja svoje začetke ima još od ranog brončanog doba.³¹ Osim istraživanja na Birnju, važno je spomenuti arheološka istraživanja provedena na gradinskom nalazištu Znoilo, prilikom kojih su utvrđeni kulturni slojevi ranog brončanog doba.³² Valja spomenuti arheološka istraživanja provedena na gradini Crni Umac ili Žalosna gradina 2010. godine od Muzeja Grada Kaštela. Istražena je probna sonda gdje su otkriveni slojevi brončanog doba. Terenski pregled proveden je na gradinama Vilar, Vilaja i Osmakovac gdje su pronađeni površinski nalazi keramičkog posuđa.³³

²⁷ I. BABIĆ, 1991.

²⁸ I. ŠUTA, 2007., 2013., 2014., 2016., 2021., i mnogi drugi radovi koji se bave ne samo prapoviješću, nego i mlađim razdobljima.

²⁹ I. ŠUTA, 2010, 5.

³⁰ I. ŠUTA, 2013, 100.

³¹ Ibid, 2016, 32.

³² Ibid, 2021, 50.

³³ Ibid, 2016, 44.

Pri proučavanju prapovijesnih zbivanja na kaštelanskom prostoru su arheološka istraživanja na Sv. Jurju od Putalja koja su vođena od Tončija Burića i Slobodana Čače.³⁴ Istraživanja na Putalju iznjedrila su podatke o prapovijesnom naselju koje se može datirati od srednjeg brončanog do željeznog doba.³⁵ Smješteno na prirodno branjenom mjestu, spada pod gradinska nalazišta na južnim padinama Kozjaka čije je fortifikacije poništala kasnija gradnja, počevši od ranorimskog perioda do 20. stoljeća. Istraživanja na Putalju važna su zbog rasvjetljavanja inače slabo istraženog naseobinskog horizonta brončanog doba na prostoru srednje Dalmacije.

U novije doba važno je istaknuti zaštitno arheološko istraživanje u Vranjicu gdje je utvrđen kontinuitet naseljavanja od ranog brončanog doba do srednjovjekovnog razdoblja.³⁶ U intaktnom sloju brončanog doba, pronađena velika količina kućnog lijepa sugerira naseobinski karakter nalazišta.³⁷ Osim toga, pronađeni keramički materijal sugerira poveznice s istarskom kašteljerskom kulturom te zapadnom jadranskom obalom, odnosno apeninskom kulturom.³⁸ Istraživanja u Vranjicu ukazala su na bitan položaj nalazišta unutar mreže križanja više komunikacijskih ruta te predstavljaju korak u istraživanju inače slabije poznatog dijela brončanog doba.³⁹

Potrebno je spomenuti rad arheologinje Lujane Paraman⁴⁰ koja je dokumentirala velik broj raznolikih gradinskih nalazišta na obližnjem Hiličkom poluotoku. Sustavnim obilaženjem gradinskih utvrđenja u okolici Trogira prikupila je te objavila vrijedan pokretni arheološki materijal koji pruža referentnu notu prilikom razmatranja zbivanja koncem prapovijesti na obližnjem trogirskom prostoru. Također, prilikom istraživanja u samom Trogiru, pronađen je pokretni materijal koji ukazuje na dugotrajnije naseljavanje već od brončanog doba.⁴¹

³⁴ T. BURIĆ et al., 2001.

³⁵ S. ČAČE, 2001, 50.

³⁶ A. ARENA et al., 2020, 33.

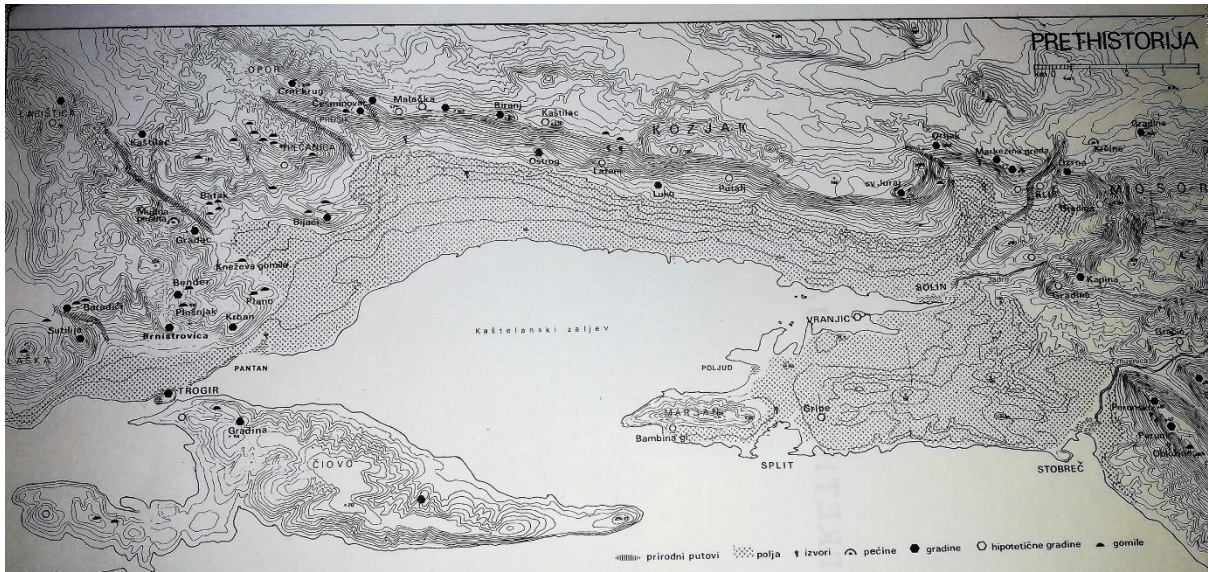
³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid, 34.

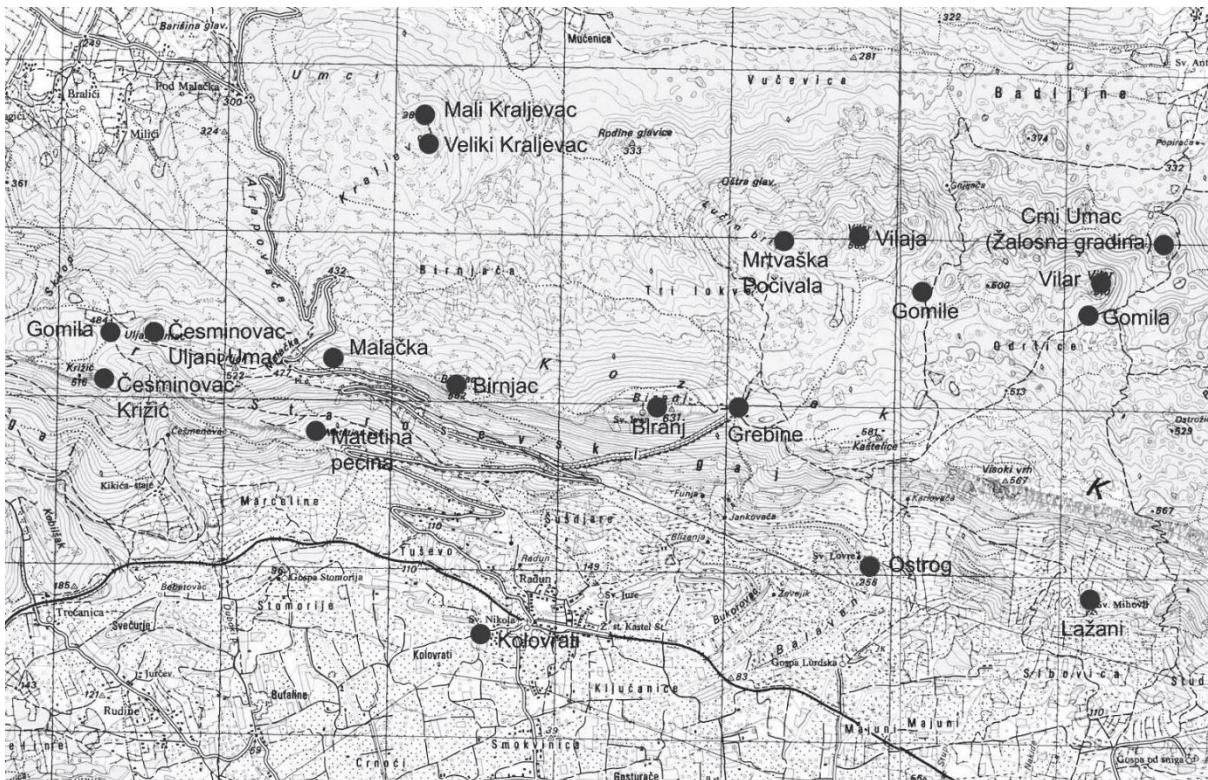
³⁹ Ibid.

⁴⁰ L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2020, 2021; L. PARAMAN et al., 2020.

⁴¹ L. PARAMAN et al., 2020, 65-67.

Slika 3. Kartografski prikaz prapovijesnih nalazišta i prirodnih puteva (preuzeto od: I. BABIĆ, 1991, 28.)

Slika 4. Kartografski prikaz prapovijesnih nalazišta (preuzeto od: I. ŠUTA, 2013, 113.)

PRAPOVIJESNA SLIKA KAŠTELANSKOG PODRUČJA

Iako mnogobrojne pećine na Kozjaku još čekaju na istraživanja, neka saznanja o prapovijesnoj slici Kozjaka nalazimo u pećinama pa tako nalazi iz Mujine pećine ukazuju na aktivnost još od musterijena, odnosno srednjeg paleolitika,⁴² a nalazi iz pećina Krčina i Đukina jama na aktivnosti u neolitiku.⁴³ Zanimljiva je situacija i kod Jame pod Gradinom u blizini vrtače u Vučevici; ispred ulaza u jamu za vrijeme zaštitnih istraživanja 2002. i 2003. godine otkriveni su nalazi koji bi odgovarali ranom brončanom dobu.⁴⁴ Slična je slika i u Matetinoj pećini koja se nalazi u Starosejskom gaju, na nadmorskoj visini od oko 300 m. Ulaz pećine blago je nagnut prema van te je erozija uništila kulturni sloj unutar pećine, no probnim istraživanjima 2013. godine nađeni su ulomci keramičkih posuda koji se mogu okvirno datirati u brončano doba. Krški krajolik nezamisliv je bez vrtača ili ponikva, ljevkastih udubina nastalih djelovanjem vode koja topi vapnenačke stijene.⁴⁵ Prostor Dalmacije iznimno je bogat vrtačama koje poglavito služe kao obradive površine zbog mogućnosti čuvanja vlage i taloženja zemlje u njima. Poznato je, iz arheoloških istraživanja, da se vrtače koriste još od starijeg neolitika, a intenziviranje korištenja zabilježeno je u bakrenom i brončanom dobu.⁴⁶ Na prostoru srednje Dalmacije pronađeni su dokazi naselja koja su vezana uz vrtače pa je tako istraživanjima dviju vrtača na prostoru Vučevice potvrđeno dugotrajnije korištenje vrtača u trima fazama od kojih bi najstarija datirala u srednji neolitik, a najmlađa u rano brončano doba.⁴⁷

Prapovijesni krajolik kaštelanskog područja prostora nezamisliv je bez monumentalnijih spomenika ljudskog obitavanja, gomila i gradina. Na Kozjaku i okolnom području gomile su registrirane uz puteve, lokve, vrtače i gradinska nalazišta.⁴⁸ Gotovo sve registrirane gomile nalaze se na sjevernoj strani Kozjaka, dok gomile na južnoj, strmijoj flišnoj strani Kozjaka nisu uočene.⁴⁹ Velikim se dijelom to može pripisati intenzivnom krčenju površine za dobivanje obradivih površina, dok je ekstenzivno terasiranje na južnoj strani moglo pridonijeti razgrađivanju velikog broja gomila.⁵⁰ Gomile, kao arheološka nalazišta, poznata su još od bakrenog doba kada je zapaženo korištenje gomila kao mjesta ukapanja pokojnika⁵¹, no u

⁴² I. KARAVANIĆ et al, 2020.

⁴³ I. ŠUTA, 2016, 55.

⁴⁴ Ibid, 55-56.

⁴⁵ Ibid, 44-49.

⁴⁶ Ibid, 46.7

⁴⁷ Ibid, 47-49.

⁴⁸ I. ŠUTA, 2016, 51; I. BABIĆ, 1991, 38-39.

⁴⁹ I. ŠUTA, 2016, 51.

⁵⁰ I. ŠUTA, 2010, 10.

⁵¹ A. BENAC, 1986.

novije vrijeme poznato je da gomile ne moraju nužno označavati tek mjesto pokapanja, već svojim monumentalnim izgledom mogu služiti i u markaciji prostora te pri obilježavanju obradivih površina.⁵² Gomile ponekad označavaju kontinuitet u pogrebnom ritusu jer nije iznenađujuće da se u prapovijesnoj gomili pronađe i noviji pokop, kao što je slučaj na primjer u Konjskom gdje je u gomili pronađeno ranosrednjovjekovno groblje.⁵³ One gomile koje se nalaze na osamljenim vrhovima brda mogu insinuirati statusni položaj pokojnika, a njihova pozicija kasnije može imati svrhu stražarnice ili markacije interesnog područja zajednica.⁵⁴ Prema dosadašnjim istraživanjima može se zaključiti kako je većina gomila Dalmatinske Zagore, pa tako i one kaštelanske, podignuta za vrijeme kasnog bakrenog i početka brončanog doba te su smještene uz komunikacijske pravce, vrtače i vodu.⁵⁵ Na prostoru srednje Dalmacije pokapanje pod gomilama poznato je od cetinske kulturne skupine, odnosno ranog brončanog doba.⁵⁶

Uz gomile usko su vezane gradine kojima se razvoj na ovom prostoru može pratiti od brončanog doba, a svoj puni procvat doživljavaju u željeznom dobu.⁵⁷ Spomenuti prostor obilježen je srednjodalmatinskom kulturnom grupom koju je prvi izdvojio Šime Batović i nazvao je "dalmatskom kulturom" i pretpostavio njen razvoj od 9. st. p. n. e.⁵⁸ Preinaku imena donosi Borivoj Čović koji mijenja naziv u "srednjodalmatinsku kulturnu grupu" zbog mišljenja kako je ista sastavljena od mnogo zajednica od kojih će se Delmati istaknuti kao najdominantniji.⁵⁹ Dominantan tip naselja ove grupe su gradine ili gradinska naselja, no valja imati na umu da nisu sve gradine naseobinskog tipa.⁶⁰ Započevši s istraživanjima Alojza Benca, mijenja se mišljenje o gradinama kao stalnim naseljima, već se mišljenje priklanja tome da su neke gradine građene kao dopunske fortifikacije drugim gradinama ili kao stražarnice, osmatračnice te dijelovi kompleksnih mreža fortifikacija.⁶¹

Zajedničko svim vrstama gradinskih utvrđenja je gradnja na istaknutim položajima u krajoliku. Takav je slučaj i na Kozjaku gdje gotovo svaka uzvišena točka u krajoliku sadrži neke tragove ljudske aktivnosti (slika 3 i 4).⁶² Najčešći ostatci tih aktivnosti sačuvani su u vidu suhozida ili

⁵² I. BABIĆ, 1991, 38-39; I. ŠUTA, 2016, 51.

⁵³ I. ŠUTA, 2016, 51.

⁵⁴ S. ČAČE, 1985, 71.

⁵⁵ I. ŠUTA, T. BARTULOVIĆ, 2007, 13-14., I- ŠUTA, 2016, 51-54.

⁵⁶ I. MAROVIĆ, B. ČOVIĆ, 1983, 197.

⁵⁷ B. ČOVIĆ, 1987, 461.

⁵⁸ Š. BATOVIĆ, 1986, 21-47.

⁵⁹ B. ČOVIĆ, 1987, 442-444.

⁶⁰ A. BENAC, 1985, 198; B. ČOVIĆ, 1989, 83-84, 87.

⁶¹ Ibid.

⁶² I. ŠUTA, 2016, 16.

bedema. Zbog načina gradnje, koja ne uključuje vezivna sredstva, često su bedemi manifestirani u osipinama.⁶³ Iako ograđeni tip naselja poznajemo još iz doba neolitika⁶⁴ tijekom srednjeg brončanog doba, oko 12. st. pr. Kr., primijećen je porast u fenomenu podizanja ovakvih često strateški postavljenih naselja.⁶⁵ Spomenuti fenomen registriran je i na širem kaštelanskom području na kojem od trogirskog polja na zapadu do Mosora na istoku gotovo svako uzvišenje sadrži tragove gradina ili gomila.⁶⁶ Gradine su oduvijek bile usko vezane uz komunikacijske rute, plodne površine, kontrolu vidljivosti te prate geomorfolologiju terena, što je dovelo do raznolike mreže nalazišta na Kozjaku. Prema Ivi Babiću, prostor rasprostiranja spomenutih fenomena može se podijeliti na: prostor Trogira i Malog Polja, kaštelanski prostor od Labinskog prijevoja do Bijaća, Kaštelansko polje, Solinski prostor i Mosor.⁶⁷ Prostorom Trogira i Hiličkog poluotoka u novije vrijeme bavila se arheologinja Lujana Paraman te se iz njenog rada može zaključiti kako se na spomenutom prostoru nalazi raznolik sustav utvrđenja koja variraju u dimenzijama, položaju i pristupu izvorima vode, obradivim površinama te komunikacijskim rutama.⁶⁸ Prema arheologu Ivanu Šuti, gradinska utvrđenja Kozjaka mogu se podijeliti u tri grupe.⁶⁹ Na većini registriranih nalazišta ovog tipa nisu provedena arheološka istraživanja, već terenski pregled i zračno snimanje uz skupljanje površinskih nalaza. Arheološka istraživanja provedena su na Birnju⁷⁰, Ostrogu⁷¹ i Putalju⁷² dok su probna istraživanja provedena na Žalosnoj gradini.⁷³ Svaka grupa nalazišta raznolika je unutar sebe te variraju u očuvanosti, veličini branjene površine te vjerojatno i namjeni. U svrhu boljeg razumijevanja prostorne dispozicije gradinskih nalazišta te položaja Ostroga u istoimenoj mreži, potrebno je priložiti kratak osvrt na obližnja, gradinskog tipa, nalazišta. Prva grupa gradina smještena je na južnim padinama Kozjaka i sastoji se od mreže manjih gradinskih utvrđenja, poput Ostroga, Luka, Putalja te Lažana, u odnosu na ona sjeverne strane te hrpta Kozjaka. Zajedničke karakteristike gradina na južnoj strani manifestiraju se kroz blizinu mora, odnosno dodatnog vida komunikacije te bogatog izvora hrane. Nadalje, nalazišta na ovom području često se nalaze na istaknutim grebenima pritom koristeći prirodnu liticu kao zaštitu –

⁶³ Ibid.

⁶⁴ B. MARIJANOVIĆ, 2017, 5-44.

⁶⁵ V. BARBARIĆ, 2011, 18.

⁶⁶ I. BABIĆ, 1991, 31-35.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ L. PARMAN et al., 2020; L. PARAMAN, M. UGARKOVIC, 2020.

⁶⁹ I. ŠUTA, 2016, 16-17.

⁷⁰ I. ŠUTA, 2013, 93-119.

⁷¹ T. BURIC, 2000, 29-54.

⁷² S. ČAČE et al., 2001, 33-112.

⁷³ I. ŠUTA, 2016, 44.

kao što je slučaj s Ostrogom i gradinom Luko.⁷⁴ Drugu grupu gradina čine one na hrptu Kozjaka poput Birnja, Birnjaca i gradina na Markezinoj gredi. Ova grupa gradina uglavnom se nalazi u blizini ili direktno na hrptu Kozjaka te su, generalno gledajući, velika gradinska utvrđenja.⁷⁵ Tomu u prilog ide podatak da je Biranj jedno od najvećih takvih nalazišta na istočnoj jadranskoj obali.⁷⁶ Zanimljivo je da gradine ovog područja često imaju po dva ili tri niza bedema, kao što je uočeno na Birnju te Birnjacu.⁷⁷ Treću grupu gradina čine one na sjevernoj strani Kozjaka koja je spram južne kršovitija s gušćom vegetacijom te su zbog toga gradine teško uočljive. Sa slabije očuvanim bedemima teško ih je uočiti na zračnim snimkama, a donedavno većina njih nije bila registrirana.⁷⁸

Kozjak kao planina predstavlja, i predstavljala je u prošlosti, prirodnu barijeru između obalnog pojasa i Dalmatinske zagore.⁷⁹ Komunikacijski pravci poznati su još od davnina. Kartograf A. Barbieri 1745. god ucrtao je na razgraničenju između Kaštel Kambelova i Kaštel Gomilice put koji vodi od jezgre Kaštel Lukšića pa sve do vrha Kozjaka (slika 6).⁸⁰ Put se račva neposredno ispod vrha na zapadnu i istočnu stranu; preko Grebina na zapad vodi do Birnja, a preko Prosika na istoku vodi u Vučevicu (slika 5). Putevi preko Kozjaka prate prirodnu konfiguraciju terena te je jedna od glavnih komunikacija oduvijek bila ona koja prati obalu, približno u smjeru istok-zapad, kojom je u antičko doba bila povezana *Salona* i *Tragurion*.⁸¹ Druga bitna komunikacija je ona koja povezuje Dalmatinsku zagoru i obalu približno u smjeru sjever- jug kroz Kliška vrata.⁸² Gotovo sva gradinska nalazišta su bez iznimke smještena u blizini prometnih pravaca na uzvišenim položajima.⁸³ Ovim kratkim pregledom istraživanja prapovijesti na kaštelanskom prostoru želja je bila ukazati na raznolikost nalazišta unutar jedne manje geografske regije. Pomak u istraživanjima zabilježen je u zadnjih nekoliko godina, čime je obogaćeno shvaćanje zbivanja za vrijeme prapovijesti na ovom prostoru. Buduća istraživanja će sigurno ponuditi više odgovora te će upotpuniti prapovijesnu sliku srednje Dalmacije.

⁷⁴ I. ŠUTA, 2016, 16-17.

⁷⁵ Ibid, 16., 23., 32-39.

⁷⁶ Ibid, 2013, 101.

⁷⁷ Ibid, 2016, 32-39.

⁷⁸ Ibid, 42-44.

⁷⁹ Ibid, 13-14.

⁸⁰ T. BURIĆ, 2020, 192.

⁸¹ I. BABIĆ, 1991, 14., 50.

⁸² Ibid, 14.

⁸³ Ibid, 35.

POVIJESNA ZBIVANJA NA OSTROGU KROZ PRIZMU SREDNJEG VIJEKA

Povijesni dokumenti koji se dotiču Ostroga pišu o naselju starohrvatskih *didića* koji su bili svojevrsni slobodni seljaci koji se izdižu u 12. stoljeću. Od 12. do 15. stoljeća gradovi, koji su tada bili urbani centri razvijenih samostalnih komuna, priznaju vlast istog vladara.⁸⁴

Prema Tončiju Buriću, teritorij sela Ostrog pružao se od središnjeg dijela Kaštela do sjeverne strane Kozjaka na položaju Ostrožine ispod brijega Balavana. Zanimljiva sudbina Ostroga počinje osnivanjem jedinog naselja izvan vladarskih posjeda jer u neposrednoj blizini tog istog naselja nalaze se Lažani i Radun koji su bili posjedi Trpimirovića. Smještaj sela zabilježen je u drugoj polovici 16. stoljeća na mletačkim kartama (Kamocijeva karta iz 1570. godine) i na karti Alessandra Barbierija iz 1745. godine na kojoj je napisan vrijedan podatak: *qui fu la villa di Ostroch hora Ostrozine* koji govori o direktnom smještaju sela Ostroga (slika 6).⁸⁵

Didići se spominju uz crkvu Sv. Ivana na Birnju u notarskim spisima iz 1276. godine gdje se crkva spominje kao beneficij didića iz Ostroga koji su je sagradili vlastitim financijskim sredstvima te su joj donirali dvanaest zemalja s obiju strana Kozjaka od čijih prihoda su uzdržavali crkvu Sv. Ivana na Birnju.⁸⁶ Srednjovjekovni Ostrog spominje se u povijesnim spisima kao dio starohrvatske kliške županije, no previranja oko teritorija srednjovjekovnog Ostroga doći će do izražaja eskalacijom tenzija između Splita i Trogira. Kada je splitska nadbiskupija počela polagati pravo na teritorij trogirске komune (Ostrog) te su u isto vrijeme Splićani pokušali zaustaviti širenje i jačanje didića na tom prostoru, na koncu je dovelo do rata.⁸⁷ Ostroški plemenitaši didići bili su pod upraviteljstvom dinastije Arpadovića kada je tamo bilo sjedište kraljevskog podžupana.⁸⁸ U djelu *Historia Salonitana* Toma Arhiđakon u 29. poglavlju *De bello, quod gestum est pro uilla de Ostrogo* opisuje rat koji je izbio na Ostrogu te spominje kako je povod možda bila gradnja *castruma* na Balavanu.⁸⁹ Rat je kulminirao 1226. godine, kada su Splićani i Trogirani napali Ostrožane te ih ili pobili ili odveli u ropstvo. Kralj Ludovik I. 1362. god. slama otpor didića i dodjeljuje Ostrog trogirskoj komuni.⁹⁰ Krajnja granica između dviju komuna utvrđena je Stupom pod Ostrogom na predjelu koje se dan danas naziva Stupi, uz staru rimsku cestu koja je spajala *Salonu* i *Tragurium*.⁹¹ Stanovništvo Ostroga

⁸⁴ T. BURIĆ, 2020, 50-51.

⁸⁵ Ibid, 192.

⁸⁶ M. DOMAZET, 1994, 99-116.

⁸⁷ V. DELONGA, 2010, 286-288.

⁸⁸ T. BURIĆ, 2020, 43.

⁸⁹ Ibid, 52.

⁹⁰ V. DELONGA, 2010, 268-288; T. BURIĆ, 2020, 52-53.

⁹¹ T. BURIĆ, 2020, 25.

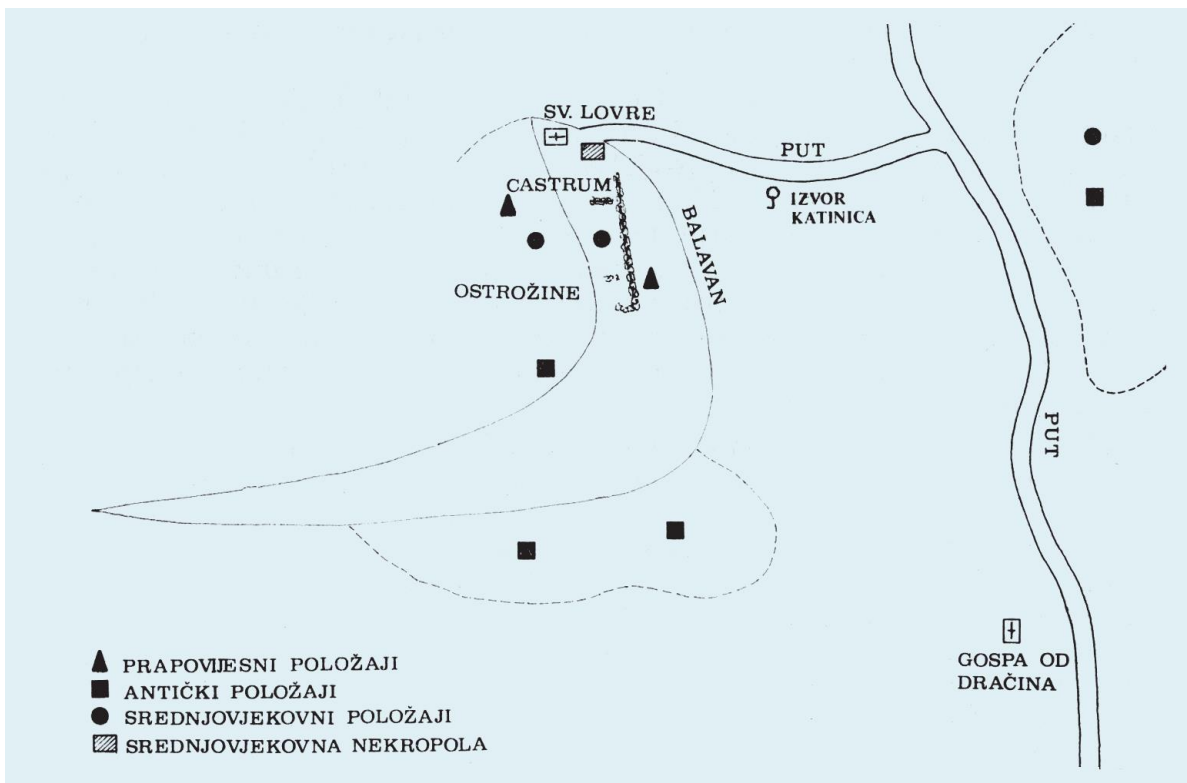
seli se niže do kastruma Vitturi i neposredno uz morsku obalu. To preseljenje jedno je u nizu venecijanske obrambene politike za vrijeme turskih osvajanja.⁹² Prema Tončiju Buriću *vicus* ili središnji ostroški zaselak bio bi na Ostrožinama tersama koje su smještene ispod strmog vapnenačkog grebena na zapadnoj strani. U prilog ovoj tvrdnji Burić navodi kartu Alessandra Barbieria iz 1745. godine na kojoj piše *qui fu la villa di Ostroch hora Ostrozine* na kojoj je ubicirano srednjovjekovno selo.⁹³ Selo Ostrog na spomenutoj karti je smješteno ispod Balavana, dok je na vrhu prikazana crkva sv. Lovre (slika 6). Osim toga, Burić nudi argumente pozicioniranja podvornica ili "oranica pod dvorom". U trogirskim notarskim spisima iz 1271. godine spominje se čovjek imena Stojanić koji uz suglasnost Ivana i Dobranje, svojih sinova, daruje svojoj kćeri Prvici *quator uretinos terre posite in Ostrog subtus domus* iz kojih je vidljivo da je Prvica dobila četiri "vrita" "pod domom", što bi moglo ukazivati na četiri podvornice.⁹⁴ Prostorna slika Ostroga bi nalikovala shemi gdje bi sakralno mjesto (crkva i groblje) bilo na vrhu grebena, dok bi središnjica naselja i podvornice bile ispod na nižim terasama (slika 5).⁹⁵ Novijim istraživanjima, kojima je prethodilo prikupljanje podataka iz kartografskih prikaza i povijesnih spisa, obuhvaćen je i dio Ostrožina kroz terenski pregled i probno iskopavanje. Rezultati istraživanja bit će detaljnije pojašnjeni u poglavlju o probnim istraživanjima na položaju Ostrožine.

⁹² T. BURIC, 2001, 33.

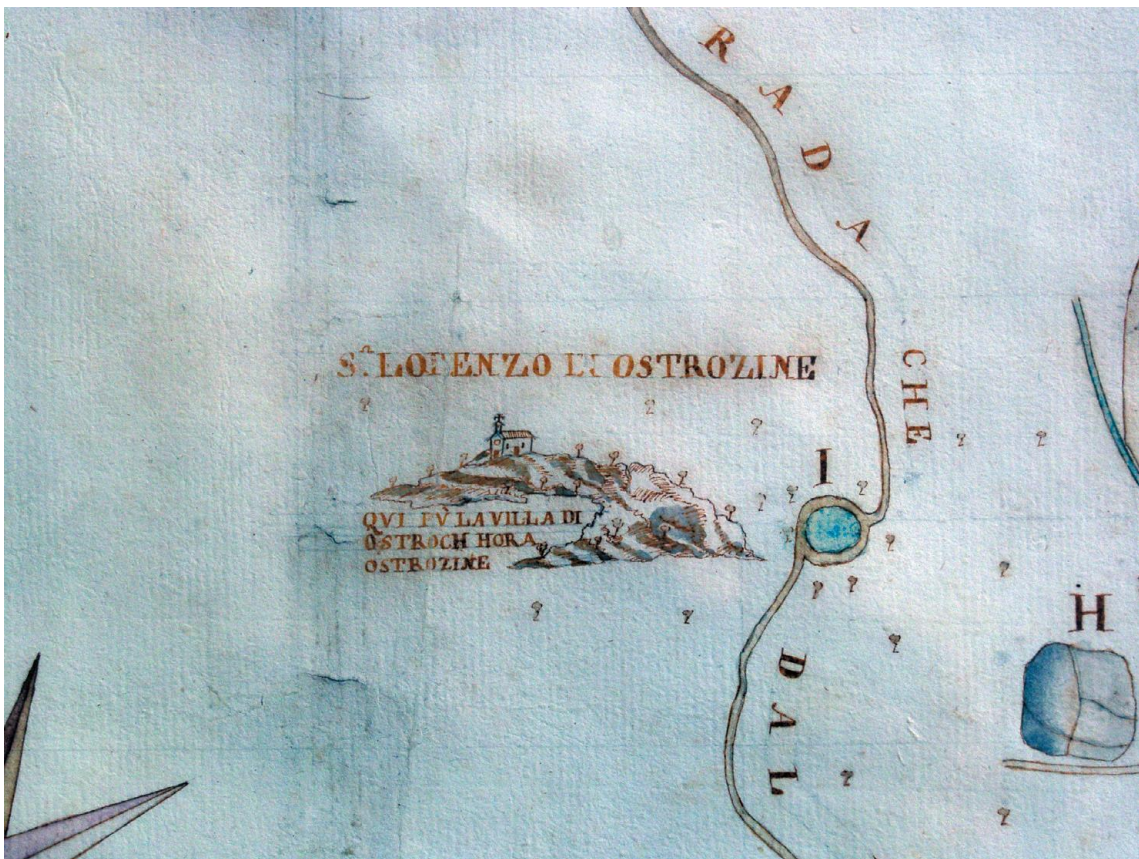
⁹³ Ibid, 2020, 192.

⁹⁴ Ibid, 193.

⁹⁵ Ibid, 194.

Slika 5. Shematski prikaz nalazišta Ostrog (preuzeto od: T. BURIĆ, 2020, 192.)

Slika 6. Prikaz srednjovjekovnog sela Ostrog na karti A. Barbierija iz 1745. godine (preuzeto od: T. BURIĆ, 2020, 193.)

POVIJEST ISTRAŽIVANJA NALAZIŠTA

Toponim Ostrog poznat je još od djelovanja Tome Arhiđakona, koji u svom djelu *Historia Salonitana* u pojedinim poglavljima opisuje rat za Ostrog.⁹⁶ Nadalje, toponim Ostrog poznat je iz nekoliko kartografskih prikaza; na Barbierijevoj karti iz 1745. godine prikazan je greben s crkvom sv. Lovre (*S. Lorenzo di Ostrozine*) s položajem sela Ostrog (*qui fu la villa di Ostroch hora Ostrozine*), a u blizini Ostroga izvor Katinica (*I. Acqua catiniza nella strada che dal Monte conduce a Castel Vitturi*).⁹⁷ Osim toga, ucrtan je i put koji vodi od vrha Kozjaka do stare jezgre Kaštel Lukšića. Prije toga, 1726. godine, biskup Kačić navodi da je arhitektura na Balavanu dobro očuvana te navodi podatak da su seljaci uzimali kamen s utvrde i od nje gradili crkvicu sv. Lovre.⁹⁸ O Ostrogu, kao potencijalnom arheološkom nalazištu, pisao je Ivo Babić u svojoj knjizi *Prostor između Trogira i Splita*, gdje među opisom gradinskih utvrđenja na južnim izdancima Kozjaka navodi i Ostrog.⁹⁹ Ostrog nije bio poznat široj znanstvenoj javnosti do istraživanja arheologa Tončija Burića koji je, počevši još 70-ih godina prošlog stoljeća, sustavnim pregledima terena Balavana i njegova šireg areala pronalazio arheološke nalaze. Materijal je najviše prikupljen s prostora litice Balavana i Ostrožina te, osim materijala, dodatni pokretač arheoloških istraživanja bila je vidljiva suhozidna osipina u dnu litice na istočnoj strani te jedva vidljiv trakt bedema srednjovjekovne utvrde. Često analiziranje sela Ostroga i slobodnog seljaštva u starohrvatskoj historiografiji dodatni su razlozi bili pri pokretanju sustavnih arheoloških iskopavanja kroz nekoliko kampanja (2000., 2001., 2005., 2006., 2013.).

100

Istraživanjima je obuhvaćen i istražen unutrašnji prostor crkve sv. Lovre i nekolicina grobova oko nje te unutrašnji prostor srednjovjekovnog *castruma* koji se pruža prema sjeveru grebena. Rezultati istraživanja crkve sv. Lovre pokazala su da je crkva izgrađena u 18. stoljeću, a vjerojatno je izgrađena na ostacima srednjovjekovne crkve iz 13. stoljeća.¹⁰¹ Osim crkve, istražena je nekolicina grobova, koji su se nalazili s istočne i zapadne strane crkve. Grobovi su datirani od 13. do 15. stoljeća.¹⁰² Toma Arhiđakon u *Historia Salonitana* osim rata zapisao je iznimno vrijedan podatak u kojem navodi kako su osvajači Ostroga do temelja srušili crkvu i otkopali groblje kako bi pobacali kosti Ostrožana po okolnim poljima da ih odbiju od ponovnog

⁹⁶ Vidi poglavlje prije.

⁹⁷ T. BURIĆ, 2020, 192-194.

⁹⁸ Ibid, 165-166.

⁹⁹ I. BABIĆ, 1991, 32-33.

¹⁰⁰ T. BURIĆ, 2005, 374-375; T. BURIĆ, 2006, 409-411.

¹⁰¹ T. BURIĆ, 2001, 32-33.

¹⁰² Ibid.

osnivanja naselja.¹⁰³ U nekoliko kampanja istraženi su dijelovi vanjskog plašta bedema te manji dio unutrašnjeg platoa unutar bedema. Pokazalo se kako je bedem srednjovjekovne utvrde građen od nepravilnih kamenih blokova koji su vezani žbukom loših svojstava te prati prirodnu konfiguraciju terena u duljini od tada istraženih 50 m te u svom završnom dijelu, prema jugu, naslanja se na osipinu prapovijesnog bedema.¹⁰⁴ Istraživanja na sjevernom prostoru utvrde pokazala su da je utvrda većim dijelom, onom sjevernom, podignuta na intaktnom tlu, za razliku od južnog dijela gdje je gradnja preslojila prapovijesne kulturne slojeve.¹⁰⁵ Za vrijeme istraživanja sjevernog dijela utvrde pronađeni su nalazi koji se mogu pripisati kasnijim fazama srednjeg vijeka. To su nalazi metalnog okova i brave, ulomci srednjovjekovne keramike od kojih je zanimljiv vrč sjevernotalijanske produkcije te nalaz vjedrice.¹⁰⁶ Unutar utvrde pronađeno je nekoliko ulomaka stakla te nekoliko amorfnih ulomaka srednjovjekovne keramike, a zapažen je izostanak nalaza koji bi se pripisali antici ili kasnoj antici. Tonči Burić koristi te podatke u prilog datiranja utvrde u srednji vijek.¹⁰⁷

U nastavku istraživanja na Ostrogu otkriven je preostali potez srednjovjekovnog bedema prema jugu (njegova ukupna dužina sada iznosi 70 m) i unutrašnji dio utvrde od bedema do prirodne litice koji zatvara prostor širok oko 3 m.¹⁰⁸ Istraživanjima je utvrđeno da trakt bedema prati prirodnu liticu, no dosta je razgrađen te izgleda da u svom južnom dijelu utvrda nije dovršena.¹⁰⁹ Osim toga, Burić navodi kako pronađeni keramički materijal morfološkim karakteristikama gotovo u potpunosti odgovara razdoblju prapovijesti.¹¹⁰ Prostor istraživanja nazvan je "Sektor jug" unutar kojeg je istražena površina od oko 50 m², a segmenti unutar istraživačke jedinice nazvani su redom B1 (srednjovjekovni bedem), B2 (manji suhozid od većih blokova kamenja) te B3 (veći suhozid od blokova kamenja) (slika 7). Ispod nanosa amorfnog kamenja i zemlje otkrivene su dvije konstrukcije građene od većih blokova kamena, bez vezivnog sredstva, koje se pružaju u smjeru istok-zapad, okomito na bedem srednjovjekovne utvrde (slika 8). Suhozid sastavljen od većih blokova (B3) širine 1,30 m sačuvan je u donjem temeljnom dijelu, dok je suhozid od manjih blokova (B2), kako navodi Burić, manjih dimenzija i lošije gradnje. Također, navodi da su uočene još tri manje suhozidne konstrukcije izvan srednjovjekovnog bedema prema jugu grebena te su položene u smjerovima

¹⁰³ T. ARHIĐAKON, 2007, 166-167.

¹⁰⁴ T. BURIC, 2005, 375-376.

¹⁰⁵ Ibid, 2017, 228-231.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Ibid, 2006., 2017.

¹⁰⁸ Ibid, 2005, 375.

¹⁰⁹ Ibid, 2006, 376; 2006, 410.

¹¹⁰ Ibid, 2006, 409.

različitim od srednjovjekovnog bedema (slika 8).¹¹¹ Zbog različite tehnike gradnje, a samim nedostatkom vezivnog sredstva, ova dva suhozida odudaraju od gradnje srednjovjekovnog bedema te zbog načina gradnje, koji više priliči prapovijesnom razdoblju, mogu sugerirati starije porijeklo (slike 9 i 10). Osim toga, u prilog prapovijesnoj dataciji suhozidnih konstrukcija unutar istraživačke površine "Sektor jug" ide pronađeni pokretni materijal, prije svega keramika, koja po svojim tipološkim odlikama odgovara prapovijesnoj.¹¹² Sektor jug obuhvaća i elipsoidnu osipinu od amornog kamenja po kojoj je, tijekom višegodišnjih pregleda, Tonči Burić prikupio ulomke keramike koje naziva "gradinska keramika" zbog grube fature, no iskopavanja nisu provedena. Sa završetkom litice Balavana završava i istraživačka jedinica Sektor jug, a stratigrafska slika unutar iste izgleda ovako - podijeljena je na četiri otkopna sloja (o.s. I - IV), dok je kod otkopnih slojeva tri i četiri nadodana podjela na tri razine.

O. sl. I – recentni humusni sloj zemlje, debeo oko 20 cm

O. sl. II - dubina 60 -70 cm

O. sl. III - do 120 cm

O. sl. IV- od 165 do 170 cm

Ispod O. sl. IV počinje prirodna litica – živa stijena

Tonči Burić navodi kako većinu nalaza sačinjavaju ulomci grube prapovijesne keramike uz pokoji ulomak srednjovjekovne. Uz njih pronađeno je malo životinjskih kostiju, morskih školjaka te kopnenih puževa. Također, uočava potpuni nedostatak metalnih nalaza i importirane keramike. Keramički ulomci, pronađeni u južnom dijelu utvrde, malih su dimenzija i u većini nedijagnostičkog karaktera uz pokoji ulomak koji može pružiti više informacija.¹¹³

Nadalje, Burić navodi da u prvim otkopnim slojevima (o. sl. I i o. sl. II) keramički ulomci nalikuju na one s obližnjeg nalazišta Putalja u Kaštel Sućurcu koje je datirano u vrijeme brončanog doba. Keramički ulomci koji se mogu dovesti u vezu s prapovijesnim dobom pronađeni su u o. sl. III koji se može pratiti oko manjeg suhozida (B2) i koji je položen preko o. sl. IV te keramičke nalaze povezuje s većim suhozidom (B3).¹¹⁴ Od o. sl. III može se pratiti neporemećen stratigrafski slijed slojeva. U o. sl. III i o. sl. IV pronađeni su keramički ulomci (ručke, drške i obodi) koji se po karakteristikama mogu smjestiti u brončano doba.¹¹⁵

¹¹¹ T. BURIC, 2006, 410-411.

¹¹² Ibid, 409-410.

¹¹³ Ibid, 410.

¹¹⁴ T. BURIC, 2006, 410.

¹¹⁵ Ibid:

Istraživanjima srednjovjekovne utvrde zaključeno je kako je u sjevernom dijelu, podignuta većinom na intaktnom tlu, osim u južnom dijelu gdje je preslojila prapovijesne konstrukcije i kulturne slojeve. Također je zaključeno kako utvrda u svom južnom dijelu nikada nije bila ni dovršena.¹¹⁶ Dalje u tekstu ovoga rada prikazani su rezultati analize keramičkog materijala s prostora južnog dijela utvrde.

¹¹⁶ Ibid, 2017, 226.

Slika 7. Zračni snimak utvrde s naznačenim prapovijesnim konstrukcijama (foto: L. Bogdanić)

Slika 8. Pogled na južni dio utvrde (foto: M. Mandarić)

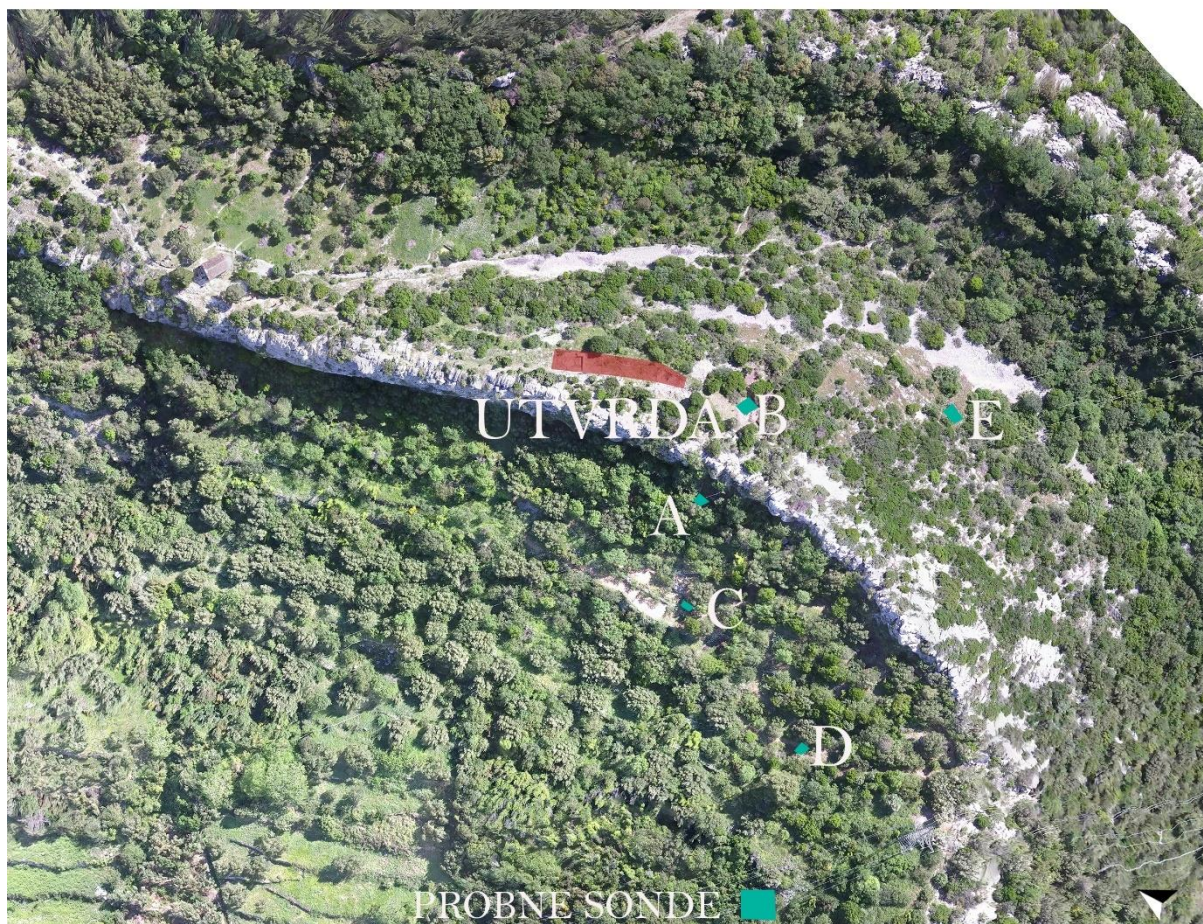
Slika 9. Pogled na južni dio utvrde prema jugoistoku (foto: M. Mandarić)

Slika 10. Pogled na segment srednjovjekovnog bedema i dio prapovijesnog suhozida (foto: M. Mandarić)

PROJEKTNE AKTIVNOSTI U SKLOPU EU PROJEKTA *VALUE*

U sklopu EU projekta Interreg Italy – Croatia *VALUE* koji provodi Grad Kaštela te Muzej grada Kaštela, u suradnji s Muzejem hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu te Odjelom za arheologiju Sveučilišta u Zadru, organizirano je i provedeno arheološko istraživanje na nalazištu Ostrog 2021. godine. Za vrijeme trajanja projekta fokus je usmjeren na osposobljavanje studenata arheologije na polju arheoloških istraživanja, a potom na izradu prezentacijskog materijala kojim bi se nalazište predstavilo široj javnosti. Kroz četiri studentske radionice koje su se fokusirale na različite aspekte arheoloških istraživanja studenti su upoznati o osobitosti nalazišta i njegova okruženja, prikupljeni su podaci iz prijašnjih istraživanja uz pregled pokretnog materijala. Zbog vegetacije provedeno je čišćenje i košenje te, u konačnici, arheološko iskapanje koje je obuhvatilo pet probnih sondi (A, B, C, D i E). Prije arheološkog iskopavanja poduzet je pregled terena za vrijeme kojeg su pregledane zapadna i istočna strana brijega, utvrda na vrhu brijega, uži areal oko crkve sv. Lovre te osipina u dnu brijega (slika 11). Prilikom odabiranja prostora za terenski pregled u obzir su uzeti toponimi sugestivnog karaktera, kao što su Ostrog i Ostrožine. Uz to, korištena su saznanja iz prethodnih istraživanja, povijesni izvori te kartografski prikazi poput onog spomenutog Barbierrijevog prikaza iz 1745. godine. Osnovicu terenskog pregleda činile su satelitske snimke, kao i dokumentacija izvedena prilikom zračnog snimanja čitavog Balavana. Kompletan greben dokumentiran je iz zraka (slika 2) te su odabrane pozicije za probne sonde prema indikativnim pokazateljima uplitanja u kulturni krajolik. Sonde A, C i D postavljene su na zapadnoj strani grebena Balavana, a Sonde B i E na istočnoj strani istog. Odabrane su obje padine brijega za probno sondiranje jer su obje u nekom vidu iskorištene za različite aktivnosti. Uz to smještaj u blizini komunikacija, plodnog tla (zadržano uglavnom na umjetno formiranim terasama na zapadnoj padini grebena) te blizina izvora vode dodatna su motivacija kako prapovijesnim tako i kasnijim zajednicama na iskorištavanje ovog područja.

Slika 11. Zračni snimak nalazišta s naznačenim probnim sondama i srednjovjekovnom utvrdom (izradila: M. Mandarić)

PROBNO ISTRAŽIVANJE NA ZAPADNOJ STRANI GREBENA

Zapadna strana, odnosno zapadna padina Balavana nalazi se na prisojnoj strani te je dobro zaštićena od vjetra. Litica Balavana uzdiže se visoko iznad padine te pruža prirodni zaklon, što je uzeto u razmatranje kao moguća pozicija Ostroškog *vicusa* ili "podgrađa". Padinu karakterizira poljoprivredna iskoristivost koja je danas vidljiva u nizu podzida, starih maslinika i vinograda uz kružnu cisternu koja je skupljala kišnicu. Komunikacijski put vodio je od pravca zapada preko grebena gdje je nakon 150 m skretao na jug i spajao se na put koji vodi od Gospe od Dračina do crkve Sv. Lovre. Sama komunikacija vrha litice i donje padine otežana je zbog prestanka učestale obrade zemljišta, no danas postoje dva teška, ali prohodna puta sa sjeverne i južne strane koja omogućuju pristup utvrdi. Prije probnog sondiranja obavljeno je čišćenje puteva i terasa od vegetacije na kojima su odabrane tri pozicije za utvrđivanje arheološkog potencijala (slika 11).

SONDA A

Postavljena na zapadnoj padini brijega uz samu liticu i uz suhozidnu strukturu dužine 25 m (slika 12) koja se pruža okomito na liticu u smjeru istok – zapad. Gabariti površine za iskapanje bili su 1 x 1,5 m. Stratigrafski slijed sadrži četiri stratigrafske jedinice i završava zdravicom – žuti nabijeni lapor. Nalazi, kojih je bilo malo, pronađeni su u dvama slojevima. Prvi sloj tamnosmeđe rastresite humusne zemlje dubine do 10 cm nije sadržavao nalaze. U drugom sloju rahle smeđe zemlje i sitnog kamenja do 15 cm veličine pronađen je jedan središnji ulomak vjerojatno kuhinjskog posuđa s primjesama kalcita neujednačene veličine. Boja ulomka također nije ujednačena, pečen je oksidacijsko – redukcijskim procesom, a faktura je gruba. U trećem sloju sivo-smeđe masne zemlje i sitnog kamenja do 10 cm veličine također je pronađen vjerojatno središnji ulomak keramike kuhinjskog posuđa grube fature s primjesama kalcita i neujednačene boje pečenja. Iako ulomci nisu dijagnostički i teško im je odrediti vremensku pripadnost, nakon završetka istraživanja u Sondi A može se zaključiti da je kasnija gradnja suhozida poremetila slojeve. Posljednji sloj, geološke osnove lapora nije sadržavao nalaze (slika 13). Osim keramičkih ulomaka, pronađeno je svega nekoliko ulomaka životinjskih kostiju te morskih školjaka. Ukupna dubina iskopane površine bila je oko 35 do 40 cm. Pregledana je i terasa koja se nalazi nad suhozidnom strukturom, no nije pokazala arheološki potencijal.

Slika 12. Početna situacija u sondi A (foto: M. Mandarić)

Slika 13. Završna situacija u sondi A (foto: M. Mandarić)

SONDA C

Sonda C postavljena je nekih pedesetak metara jugozapadno od Sonde A, a pozicija je odabrana uz podzid terase kao što je bio slučaj s prvom probnom sondom. Suhozidna struktura jedva je bila vidljiva zbog velikog zarastanja vegetacije te je razgrađena u većoj mjeri. Registrirana su ukupno tri arheološka sloja od kojih su nalazi sadržani u prvim dvama. Površina iskapanja bila je 2 x 2 m, a do geološke podloge "tupine" ili lapora ukupno je istražena dubina od 30 – 50 cm. Prvi sloj tamno smeđeg humusa nije sadržavao nalaze (slika 14). U drugom sloju sivo smeđe zemlje s primjesama sitnog kamenja veličine do 10 cm pronađena su dva nedijagnostička ulomka keramike za koja se može reći da su vjerojatno ulomci trbuha kuhinjskih posuda. Grube su fature, neujednačenog pečenja, nemaju vidljive tragove uporabe lončarskog kola te nemaju ukrasa. U trećem sloju geološke osnove lapora nije bilo nalaza (slika 15).

Slika 14. Početna situacija u sondi C (foto: D. Tojčić)

Slika 15. Završna situacija u sondi C (foto: D. Tojčić)

SONDA D

Treća i posljednja sonda na zapadnoj strani Balavana postavljena je jugozapadno od prve dvije sonde u blizini kružnog zidanog bunara. Površina iskapanja bila je 1 x 1,5 m, a dosegnuta je dubina od 60 cm. Registrirana su ukupno tri arheološka sloja u kojima je bila nekolicina nalaza. U prvom sloju humusne smeđe zemlje i trave nije bilo nalaza (slika 16). Svi nalazi sadržani su u drugom sloju sivo-smeđe zemlje, a ispod sloja s nalazima nalazio se sterilni sloj sivo žućkaste zemlje bez nalaza (slika 17). Od nalaza pronađena su dva neodrediva ulomka keramike grube fature i neujednačenog pečenja, vjerojatno dio kuhinjskog posuđa.

Slika 16. Početna situacija u sondi D (foto: D. Tojčić)

Slika 17. Završna situacija u sondi D (foto: D. Tojčić)

PROBNA ISTRAŽIVANJA NA ISTOČNOJ STRANI GREBENA

Istočna strana grebena Balavana pokazala je bolji arheološki potencijal spram zapadne. Uzevši u obzir koncentraciju aktivnosti (srednjovjekovnu utvrdu, crkvu sv. Lovre te osipinu), taj podatak nije začuđujuć. Prije odabiranja pozicija probnih sonde, proveden je terenski pregled te čišćenje vegetacije zbog bolje vidljivosti. Zapadna osojna strana grebena nalazi se na poziciji dobre vidljivosti jer je na nadmorskoj visini od otprilike 259 m. S istočne strane grebena pruža se dobra vidljivost od Kaštelanskog zaljeva do Čiova. Slično kao na istočnoj, suhozidni podzidi jedva su bili vidljivi ispod guste vegetacije. Pozicija sonde uvjetovana je s više značajki. Prvo - zaravnati plato koji se pruža približno od sjevernog ruba utvrde čiji je kraj oštećen ukopavanjem dalekovodnog stupa. Osim naočigled umjetno zaravnatog terena,¹¹⁷ odabir pozicije uvjetovan je prikupljenim pokretnim materijalom te informacijama iz prošlih istraživanja. Osipina koja se pruža paralelno uz istočnu stranu grebena bila je dodatna značajka pri razmatranju o pozicioniranju probnih sonde.

¹¹⁷ Osim zaravnatog platoa istočna litica grebena dosta je strma, sve do razine kamene osipine u podnožju.

SONDA B

Probna sonda B postavljena je desetak metara južno od srednjovjekovne utvrde na samoj litici grebena Balavana. Pozicija je odabrana nakon terenskog pregleda zbog arheološkog potencijala koji je uočen za vrijeme prijašnjih istraživanja Tončija Burića, kada je registriran prapovijesni materijal u kulturnim slojevima utvrde. Osim blizine srednjovjekovne utvrde, dodatni poticaj pri smještaju sonde B bila je u umjetno stvorenom zaravnjenom platou koji odudara od inače strme istočne padine, koja u dnu završava osipinom od amornog kamenja. Početna površina iskapanja bila je 4 x 2 m, ali je tijekom istraživanja proširena za 2 m prema istoku i 2 m prema sjeveru, odnosno prema utvrdi (slike 23, 25, 27). Stratigrafski slijed čini 12 stratigrafskih jedinica i završava zdravicom – crvenicom u kojoj je pronađeno nekoliko ulomaka keramičkog posuđa. Iskopavanjima se došlo do vapnenačke podloge u čijim procijepima nije bilo nalaza. U prvom, odnosno površinskom sloju humusa i trave pronađena je nekolicina keramičkih ulomaka grube fature, dok je u drugom sloju kojeg čini nanos amornog kamenja različitih veličina pronađeno preko stotinjak keramičkih ulomaka (slika 18 i 19). Unutar gornja dva sloja pronađeni materijal pokazuje jednolične karakteristike, keramika je grube fature s vidljivim neravnomjerno raspoređenim mineralnim primjesama. Dijagnostičkih primjeraka pronađena je mala količina koji su detaljnije pojašnjeni u poglavlju namijenjenom analizi keramičkih ulomaka. Unutar iskopne površine registrirano je nekoliko suhozidnih struktura koje su dobile zasebne stratigrafske oznake (slika 22 i 23). Ispod drugog sloja nađene su dvije suhozidne strukture koje se razlikuju u veličini kamenja i očuvanosti same strukture. Prva se sastoji od velikih kamenih blokova veličine od 40 do 65 cm koji su položeni približno u pravcu SZ – JI (slika 22). Kameni blokovi položeni su na sloj žute gline koja je dosta nabijena i koja je sadržavala pokretni keramički materijal uz neznatni postotak koštanog. Zbog potencijalnog širenja kamenih blokova i glinenog sloja istraživačka površina proširena je za 2 m prema sjeveru te 2 m prema istoku te je njena ukupna površina iznosila 4 x 4 m. Cilj proširivanja istraživačke površine bio je ustanoviti nastavlja li se niz od velikih položenih blokova te jasnija stratigrafska slika. U proširenju sonde B, stratigrafska jedinica humusa i trave dobila je istu oznaku u oba dijela sonde, no odmah pri uklanjanju gornjih slojeva u novoj površini primijećena je razlika u stratigrafskoj slijedu. Ispod prvog sloja humusa i trave otkrivena je druga suhozidna struktura koja je građena od manjih blokova kamenja veličine od 20 do 30 cm koji su slagani jedan na drugi te je struktura sačuvana u visini od skoro 1, 50 m (slika 23, 24, 25, 28). Smjer pružanja druge strukture prati SZ – JI. Istraživanjem je deducirano kako se radi o dvama zidovima (Z1 i Z2) zbog postojanja razlika u gradnji.

Drugi zid (Z2) od manjih blokova u svom temelju nema velike kamene blokove (Z1) te u svom dnu završava blokovima od 30 do 40 cm koji su ipak manji od onih koji sačinjavaju prvu strukturu. Zanimljiva je činjenica da druga struktura ne leži na sloju žute gline, već na tankom sloju crvenkasto smeđe glinovite zemlje u kojoj je bilo nalaza keramičkog posuđa. Sloj crveno-smeđe zemlje registriran je uz strukturu i poremećen je upadanjem kamenja iz gornjih slojeva te je odnos sloja žute gline i crveno smeđe zemlje nejasan. U sloju crveno-smeđe zemlje pronađeni su ulomci keramičkog posuđa grube fakutre i neujednačenog pečenja te nešto životinjskih kostiju. Ispod dviju struktura registriran je sloj smeđe glinovite zemlje koji se pruža cijelom površinom u kojoj je bilo dosta nalaza keramičkog posuđa i životinjskih kostiju od kojih su neke bile izložene vatri (slika 26). Uklanjanjem posljednjeg kulturnog sloja na dubini na skoro 2,5 m od površine, nalazila se masna crvenica u kojoj je pronađeno nekoliko ulomaka keramičkog posuđa. Sloj crvenice nalazio se direktno iznad vapnenačke stijene koja se u svom najdubljem dijelu nalazi na skoro 3 m od površine (slike 29 i 30). Spomenute strukture (Z1 i Z2) ispunjene su nasipom sitnog kamenja te su zasada otkrivene tek s "vanjskim licem". Osim toga, pronađeni su u dužini od svega nekoliko metara te valja pričekati s interpretacijom. Iako rezultati istraživanja nisu odgovorili na sva postavljena pitanja, pokretni materijal i graditeljske aktivnosti svjedoče o ljudskim aktivnostima na Balavanu. Uzevši u obzir blizinu utvrde, ne treba isključiti srednjovjekovno uplitanje i na ovaj dio grebena.

Slika 18. Početak istraživanja u sondi B (foto: M. Mandarić)

Slika 19. Situacija u sondi B nakon uklanjanja površinskog sloja (foto: M. Mandarić)

Slika 20. Sonda B nakon uklanjanja prve stratigrafske jedinice, pogled prema zapadu (foto: M. Mandarić)

Slika 21. Pogled na zapadni profil sonde B (foto: M. Mandarić)

Slika 22. Zračni snimak sonde B nakon uklanjanja sloja amorfno kamenja i pojava prve strukture te sloja žute glinovite zemlje (foto: M. Mandarić)

Slika 23. Istraživanje u sondi B nakon širenja prema sjeveru i otkrivanju druge strukture (foto: M. Mandarić)

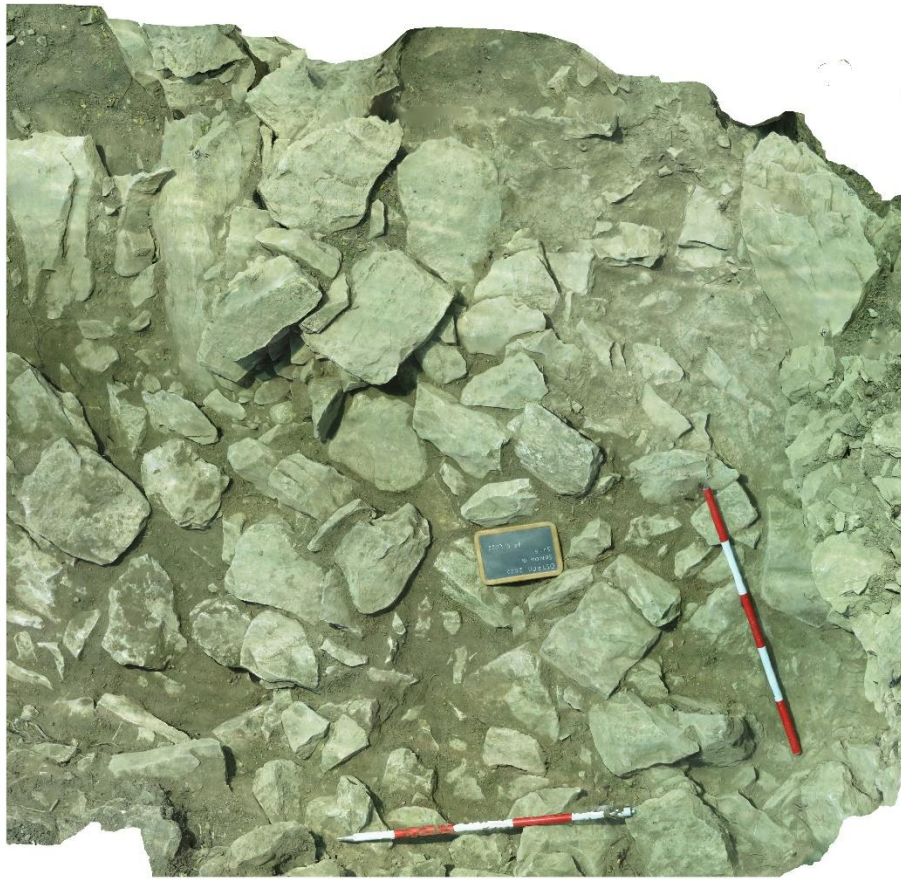
Slika 24. Situacija u sondi B nakon otkrivanja druge strukture, pogled prema sjeveru (foto: M. Mandarić)

Slika 25. Pogled na dvije strukture prema južnom profilu (foto: M. Mandarić)

Slika 26. Zračni pogled na dvije strukture i sloj smeđe glinovite zemlje unutar sonde B (foto: M. Mandarić)

Slika 27. Pogled na situaciju unutar sonde B nakon širenja prema jugoistoku na sloj amornog kamenja (foto: M. Mandarić)

Slika 28. Zračni snimak situacije u sondi B nakon uklanjanja sloja amorfnog kamenja (foto: M. Mandarić)

Slika 29. Završna situacija u sondi B, bočni pogled (foto: M. Mandarić)

Slika 30. Završna situacija u sondi B (foto: M. Mandarić)

SONDA E

Sonda E smještena je par metara niže ispod sonde B kod osipine na istočnoj strani grebena. Prilikom terenskog pregleda osipine i areala oko nje, odabrana je pozicija uz samu osipinu zbog naizgled umjetno zaravnatog terena te zbog površinskih nalaza koje sačinjavaju keramički ulomci (slike 32 i 33). Cilj istraživanja na ovome dijelu bio je utvrditi postoje li intaktni kulturni slojevi u blizini osipine koji bi se mogli povezati s aktivnostima u prapovijesnim periodima. Pozicija je imala dobar arheološki potencijal jer su tijekom terenskog pregleda osipine sakupljeni ulomci prapovijesne keramike. Uz to, pozicija se nalazi u blizini jedne od komunikacija koja spaja vrh Kozjaka s priobaljem (slika 5). Površina istraživanja bila je 1 x 1,5 m. Registrirana su dva sloja od kojih je prvi bio površinski debljine do 20 cm, a ispod njega sloj smeđe zemlje i amorfnog kamenja do 25 cm veličine. U drugom sloju pronađeni su ulomci keramičkog posuđa grube fature i neujednačenog pečenja. Kraj stratigrafskog slijeda čini prirodna vapnenačka stijena na dubini od pola metra (slika 31).

Slika 31. Početna i završna situacija u sondi E (foto: D. Tojčić)

Slika 32. Pogled s osipine prema jugoistoku (foto: M. Mandarić)

Slika 33. Pogled s osipine prema sjeveru (foto: M. Mandarić)

Probna istraživanja na nalazištu Ostrog provedena su zbog arheološkog potencijala registriranog prilikom istraživanja Tončija Burića, prije svega zbog nalaza koji su se mogli okvirno datirati u brončano doba. Zbog slabog poznavanja tog perioda na kaštelanskom prostoru pa i šire te zbog velikog broja gradinskih nalazišta od kojih većina nije arheološki istraživana, provedena su probna iskopavanja. Pitanja koja su se nametala prije istraživanja, ona koja se odnose na karakter i kronološku pripadnost nalazišta, djelomično su odgovorena. Od pet probnih sondi samo je jedna pokazala arheološki potencijal i to neupotpunjen. Budućim istraživanjima trebala bi se obuhvatiti veća površina od sonde B prema litici grebena koja se pruža duž zapadne strane i koja je mogla služiti kao zaklon, dodatni vid fortifikacije i/ili dio konstrukcije. Osim toga, potrebno je obuhvatiti međuprostor između sonde B i južnog dijela utvrde zbog registriranih mogućih suhozidnih konstrukcija koje su uočene prilikom zračnog snimanja nalazišta. Keramički materijal pronađen za vrijeme probnih istraživanja detaljnije je obrađen dalje u tekstu i u širem smislu odgovara na pitanje kronološke pripadnosti nalazišta.

KERAMIČKI NALAZI S NALAZIŠTA OSTROG – BALAVAN

Metodologija rada

Uz arheološka iskopavanja, osnova rada je keramička građa prikupljena kako za vrijeme arheoloških istraživanja tako i tijekom terenskih pregleda. Nalazi su razvrstani po sondama ili sektorima te pripadajućoj stratigrafskoj jedinici ili "otkopnom sloju". Naime, dio materijala pripada nalazima koji su prikupljeni arbitrarnim otkopnim slojevima zbog čega nedostaju točni podatci o stratigrafskim odnosima. Obrađen je materijal i iz starijih istraživanja kako bi se dobila zaokružena slika o nalazištu. Dodatan povod za objedinjavanjem građe je činjenica što nalazište nije objavljeno u cijelosti, već samo dio koji se odnosi na srednjovjekovnu utvrdu, pripadajuće nalaze te istraživanja crkve sv. Lovre i njezinog areala grobova.

Ukapanje srednjovjekovne utvrde na mjestu prapovijesnih ostataka ostavilo je traga u pokretnom materijalu, naročito na prostoru srednjovjekovne utvrde. U prilog tome ide prikupljeni i objavljeni materijal s pozicije "Sektor sjever" koji se odnosi na sjeverni dio utvrde unutar kojeg su pronađeni nalazi koji se mogu datirati u vrijeme srednjeg vijeka.¹¹⁸ Spomenuti nalazi, uglavnom metalni i stakleni, nisu uzimani u obzir prilikom obrade materijala jer su prethodno objavljeni u znanstvenoj literaturi te za ovaj rad nisu ključni kojem je osnovica prapovijesni keramički materijal.

U svrhu ovog rada ukupno je obrađeno 742 keramičkih ulomaka, od toga najveći broj otpada na nedijagnostičke ulomke - ukupno njih 487, dok od dijagnostičkih ulomaka u najvećem broju sačuvani su ulomci oboda, zatim ručke, drške i dna. Osim keramičkog posuđa, dokumentirano je nekoliko pršljenova (T.9. 1, 2, 3, 4). Nalazi su obrađeni u softveru *IBM SPSS Statistics V26.0*. Na samom početku obrade izrađena je baza podataka u koju su bilježeni podatci u formi varijabla. Varijable predstavljaju analitičke jedinice koje odgovaraju jednoj karakteristici nalaza mjerene na nominalnoj skali. Nominalna skala korištena je za bilježenje frekvencija unutar obrađenog materijala, a varijable predstavljaju po jedan morfološki kriterij. Postavljeni kriteriji su *pozicija na nalazištu, sloj, tipološka kategorija* te su dani dodatni kriteriji za dijagnostičke ulomke - *vrsta oboda, dna, ručke i drške*. Zatim je na svakom ulomku bilježen *način pečenja, prisutnost izrade na lončarskom kolu, faktura, boja stijenke te boja presjeka, prisutnost ukrasa te obrada površine*. Svakom kriteriju pridodan je broj koji označava jednu opisnu karakteristiku. Postupkom krostabulacije (*crosstables*) uspoređivan je odnos varijabli, a pobliže je analiziran odnos između nalaza prikupljenih tijekom starijih i novih istraživanja, dok su statistički rezultati prikazani grafikonima u boji.

¹¹⁸ Ibid, 2017, 223-237.

Zbog jednoličnosti karakteristika keramičkih ulomaka, materijal će biti sagledan u cjelini gdje će se dati pregled statističke analize podataka, a u poglavlju o istraživačkim jedinicama bit će opisana struktura arheoloških slojeva s dodatnim opisom konteksta pronalaska materijala. Nadalje, većina dijagnostičkih ulomaka oboda, ručaka i držaka javljaju se kroz dulji vremenski period te je teško odrediti točnu kronološku pozadinu. Manji broj dijagnostičkih ulomaka ima prepoznatljive forme koje se javljaju za vrijeme prapovijesti, ali opet kroz duži period brončanog i početka željeznog doba.

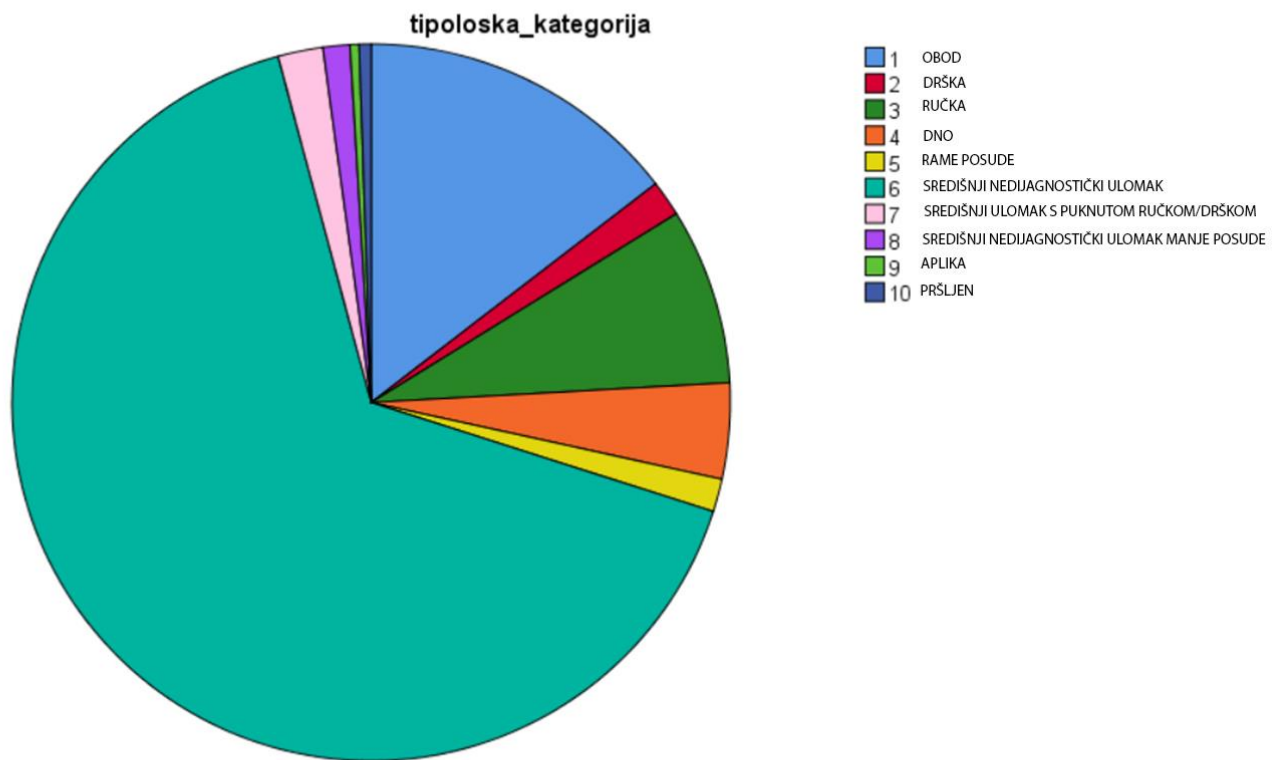
Nalazi objavljeni u ovom radu prikupljeni su tijekom prijašnjih istraživanja arheologa Tončija Burića, na prostoru južnog dijela srednjovjekovne utvrde, u literaturi nazvan "Sektor jug" te iz probnih sondi koje su istraživane 2020. i 2021. godine (Sonda A, B, C, D, E). Oko trideset ulomaka keramike prikupljeno je tijekom terenskih pregleda Tončija Burića 70-ih i 80-ih godina prošlog stoljeća na poziciji *Ostrožine* te na prostoru od kraja utvrde do dalekovodnog stupa koji se nalazi pri samom kraju litice. Osim ulomaka, s tih pozicija u rad su uvršteni i ulomci prikupljeni s osipine na istočnoj padini Balavana. Iako ulomci prikupljeni pri terenskim pregledima nemaju točnu stratigrafsku poziciju, uvršteni su u ovaj rad kako bi se bolje prikazala prostorna rasprostranjenost arheološkog materijala. S prostora ostalih probnih sondi (A, C, D, E) prikupljeno je 13 ulomaka keramike.

Najviše ulomaka, njih 569, prikupljeno na pozicijama "Sektor jug" te iz Sonde B.

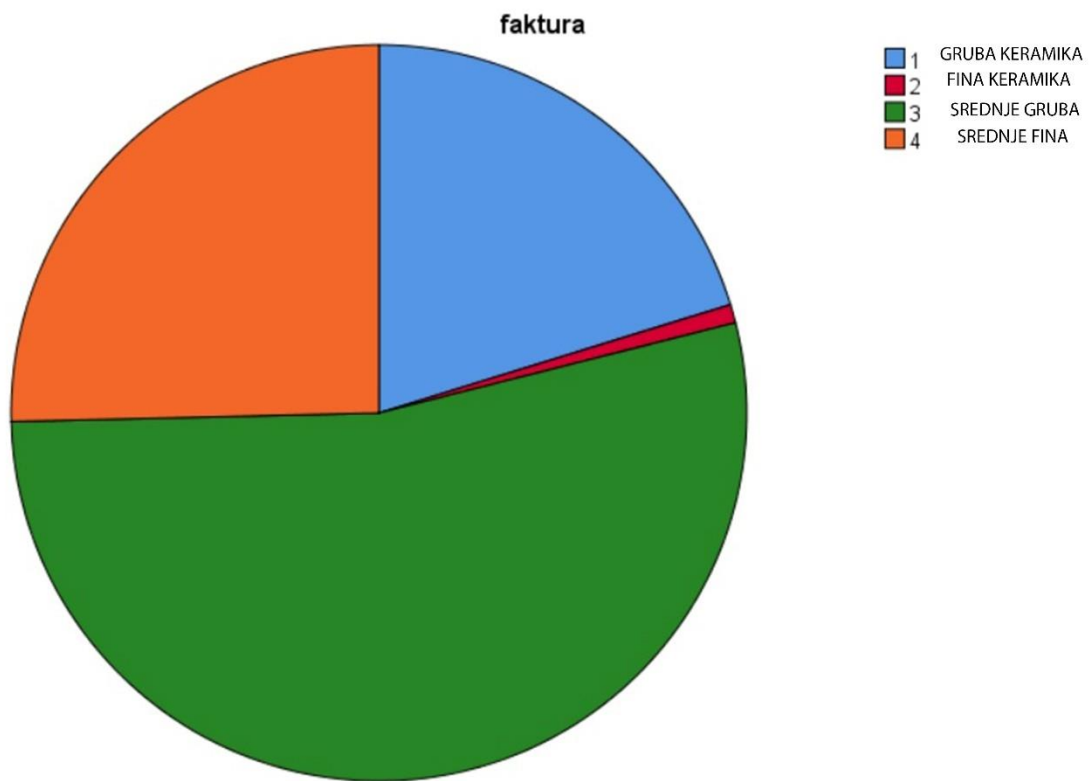
Fragmentiranost ulomaka i prevladavajući nedijagnostički materijal ključni su razlozi zbog kojih je keramički materijal u ovom radu prikazan kao cjelina uz izdvajanje dviju kategorija, odnosno grube i fine keramike. Navedene kategorije detaljnije su opisane u zasebnim poglavljima te su popraćene crtežima presjeka i fotografijama. (slike 34 i 35). Ulomci oboda s kojima raspoložemo toliko su mali da nije moguće odrediti promjer otvora ni visinu posude, a zbog skromnih dimenzija ulomaka teško je rekonstruirati cjelokupan izgled posude. Nadalje, ulomci dna također su fragmentirani do te mjere da je moguće reći da je većina ravna, dok je kod nekoliko ulomaka primijećeno blago udubljenje koje formira naglašenu profilaciju dna. Ručke i drške također se nalaze u fragmentima te valja napomenuti kako se uglavnom radi ili o središnjem ulomku ručke bez hvata prema matičnoj posudi ili o ulomcima koji imaju sačuvan samo negativ ručke na stijenci.

Loša očuvanost te iznimno male dimenzije ulomaka ostavljaju prostor nagađanjima i krajnje nepouzdanom tipološkom pozicioniranju. Kako bi se to izbjeglo, materijal je analiziran kao cjelina unutar koje su izdvojene dvije kategorije grube i fine keramike s dodatnom podjelom na srednje grubu i srednje finu keramiku (slika 35). Svaka od navedenih kategorija zasebno je opisana koristeći parametre, odnosno varijable postavljene pri izradi baze podataka u *IBM*

SPSS programu. Cilj ovog rada je predstaviti keramičku građu s Ostroga te pomoću navedenih analiza pobliže determinirati vremensku pripadnost nalazišta, uzimajući u obzir nalaze s drugih, istovremenih nalazišta.

Slika 34. Prikaz svih obrađenih keramičkih ulomaka (izradila: M. Mandarić)

Slika 35. Prikaz odnosa zastupljenih keramičkih ulomaka po fakturi (izradila: M. Mandarić)

GRUBA KERMIKA

Od sveukupne keramičke građe, gruba keramika zastupljenija je u većoj mjeri od fine. Ukupno je analizirano 547 ulomaka grube keramike od čega 150 otpada na grubu keramiku s većim mineralnim primjesama bez obrade površine ili s tek neznatnom obradom. Unutar spomenutih 150 ulomaka, najveći broj otpada na nedijagnostičke ulomke keramike, dok je 66 ulomaka dijagnostičkog karaktera. Oni ulomci koji fakturom i veličinom primjesa blago odudaraju od skroz grube keramike¹¹⁹ svrstavani su u kategoriju srednje grube keramike i čini ju 397 ulomaka od kojih je također najviše onih nedijagnostičkih, dok je 105 dijagnostičkog karaktera. Među najzastupljenijim oblicima oboda javljaju se oni jednostavnog obrisa, na rubu zaobljeni ili zaravnjeni obodi kakvi se najčešće nalaze na loncima jednostavnijih obrisa (T.1. 1, 2, 9).¹²⁰ Nadalje, u većem broju javljaju se blago izvijeni obodi također sa zaobljenim ili zaravnjenim rubom koji mogu imati brončanodobnu tradiciju (T.1. 5, 6, 7, 12, 13, 14).¹²¹ Dio oboda bilježi i zadebljanje ili proširenje na vrhu, uglavnom s vanjske strane, no ponekad mogu biti zadebljani s unutrašnje strane (T.1. 3, 10). Slični su pronađeni na gradinskom utvrđenju Oriovišćak (Oriješćak) kod Vinišća i na Puta.¹²²

Potencijalnu brončanodobnu tradiciju ima dio kratkih oboda koji su više ili manje koso izvučeni (T.1. 4, 8), kakvi su pronađeni u Krajicinoj spilji na Visu,¹²³ Sutiliji¹²⁴ i u Vranjicu.¹²⁵ Među materijalom mogu se prepoznati zdjele blago zaobljenog oblika s ravnim obodom koje su dokumentirane na brojnim nalazištima na prostoru Dalmacije (T.1. 3)¹²⁶ te zdjele s obodima koji su zaravnjeni na rubu (T. 1. 11; T.2. 6) također pronađeni na obližnjem Oriovišćaku.¹²⁷ Brončanom dobu odgovaraju i blago uvučeni obodi, uglavnom zaobljeni na vrhu koji se najčešće nalaze na zdjelama jednostavnijeg kružnog obrisa (T.1. 6, 11; T.2. 4, 6).¹²⁸

¹¹⁹ Oni ulomci sa sitnijim mineralnim primjesama i neznatnoj uglačanosti površine.

¹²⁰ L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2020, 57.

¹²¹ L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2020, 57, S. ČAČE, 2001, 65, BR. 17; B. KIRIGIN, L. PARAMAN, 2020, T.1, 3; L. PARAMAN et al., 2020, T.2 6,8.

¹²² L. PARAMAN, 2020, 57.

¹²³ S. FORENBAHER, T. KAISER, 2002, sl. 9.

¹²⁴ L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2020, 59.

¹²⁵ A. ARENA et al., 2020, 28, sl.2. 2, 9

¹²⁶ L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2020, 61; Sjeverna Dalmacija: Nin (Batović, 1970, sl. 23-25, Radovin (Batović, 1968, T. XXVIII), Bribir (Batović, 1980, T. X, 3; Korošec, 1980, sl. 22. 14-15), Vaganačka pećina (Forenbaher, Vranjican, 1985, T. 7, 4), Ričul (Čelhar et al., 2018, T.9, 2); srednja Dalmacija: Putalj (Čače, 2001, 70, br.35), Rat (Barbarić, 2011, T.I, 8), Oriovišćak (Paraman et al., 2020, T.4, 2-5).

¹²⁷ L. PARAMAN et al., 2020, 256;

¹²⁸ L. PARAMAN, 2020, 57.

Keramika s ukrasima najslabije je zastupljena unutar materijala s Ostroga te se uglavnom radi o keramici srednje grube fature. Ukasni sistem je jednostavan te je dokumentiran većinom na obodima ili u zoni ispod oboda u vidu plastične trake. Neki obodi ukrašeni su utiskivanjem i urezivanjem na rubu oboda (T.2. 12, 4, 5). Tehnika utiskivanja koristi otiske prsta, nokta ili instrumenta te otisci variraju u oblicima od ovalnih do kružnih otisaka.¹²⁹ Osim različitih oblika utisaka na rubu oboda, dubina utisaka varira od plitkih do dubokih (T.2. 2, 4). Među ukrasnim sistemom s Ostroga, iako skromno, dokumentirano je apliciranje bradavičastih aplika (T.2. 1; T.3. 2, 4). Slični primjeri ispupčenih bradavičastih aplika pronađeni su na obližnjem Putalju i Sutiliji, kronološki su neosjetljivi jer se javljaju kroz duži period.¹³⁰

Urezivanje ili zarezivanje na rubu oboda dokumentirano je na svega dvama ulomcima oboda. Uglavnom se radi o plitkim zarezima koji su ravnomjerno raspoređeni po rubu posude. Ovakav tip ukrasa vrlo je raširena pojava na prostoru istočnog Jadrana, traje kroz duži vremenski period, a slični primjeri pronađeni su na obližnjim nalazištima Sutiliji¹³¹, Oriješćaku¹³² i Vranjicu.¹³³ Zastupljeno je i apliciranje horizontalne plastične trake ispod oboda koja je dodatno ukrašena utiskivanjem (T.3. 1, 3, 5). Najčešća kombinacija ukrasa je apliciranje i utiskivanje plastične trake koja je dodatno ukrašena utiskivanjem prsta ili instrumenta manjeg promjera. Otisci na plastičnim trakama su različitih oblika, od kružnih do ovalnih. Također, spada u raširenu pojavu ukrašavanja na obali istočnog Jadrana i traje kroz duži vremenski period.¹³⁴ U najmanjem broju zastupljeno je žlijebljenje koje je dokumentirano na jednom zanimljivom ulomku fine keramike koji će biti spomenut dalje u tekstu.

Jedan minijturni ulomak keramike (T.3.6) ima sačuvan ukras "pseudošnura" ili utiskivane lažne uzice koji je poznat od kasnog brončanog doba u Bosni i na sjeveru Hrvatske, dok se na Jadranu, prvenstveno u Istri, datira u razdoblje 9. i 8. stoljeća pr. Kr.¹³⁵, dok je za prostor Dalmacije u okviru novijih istraživanja predložena slična datacija.¹³⁶

Površinska obrada na obodima dokumentirana je na većini primjeraka te se radi uglavnom o uglačanoj unutarnjoj strani posude, dok je vanjska minimalno ili nije uopće obrađena. Identična je slika sa središnjim ulomcima posuda gdje je također zamijećena obrada površine, odnosno djelomična glačanost unutarnje strane posude, dok je vanjska minimalno tretirana.

¹²⁹ U novije vrijeme smatra se da je prikladniji naziv za tu tehniku, tzv. otisak prsta; M. VUKOVIĆ, 2014, 24.

¹³⁰ L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2020, 59; S. ČAČE, 2011, 61-62.

¹³¹ L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2020, 57.

¹³² L. PARAMAN et al., 2020, 256.

¹³³ A. ARENA et al., 2020, 31.

¹³⁴ L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2020, 61.

¹³⁵ D. UREM, 2012, 98.

¹³⁶ L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2020, 65; V. BARBARIĆ, 2016, 128-129;

Sačuvanih ručaka u odnosu na nedijagnostički materijal je malo, uglavnom se radi o ulomcima istih te je zbog loše očuvanosti ulomaka teško odrediti jesu li horizontalno ili vertikalno postavljene. Karakterizira ih također veliki postotak lomljenja i loša izrada, tek je mjestimično pronađen bolje sačuvani primjerak. Među ručkama bolje kvalitete i očuvanosti ističu se poneki primjerci moguće horizontalne ručke nepravilnog ovalnog presjeka (T.4.2) i jedna masivna vertikalno postavljena ručka nepravilnog kružnog presjeka s blagim udubljenjem na vrhu (T.4.6). Dominantan oblik ručaka je trakasti, uglavnom vertikalnih ručki, izduženog ovalnog presjeka koje se uglavnom nalaze neposredno ispod oboda (T.4. 1, 3, 4, 5). Uglavnom su srednje grube do grube fature s mineralnim primjesama koje variraju od srednjih do sitnijih. Ovaj tip ručke izrazito je kronološki neosjetljiv jer se javlja kroz duži vremenski period na širokom prostoru. Uz trakaste s izduženim ovalnim presjekom česte su i trakaste ručke sa sedlastim presjekom (T.5. 7; T.6. 1, 2). Karakteristični sedlasti izgled nastaje udubljivanjem vanjske plohe inače trakaste ručke ovalnog presjeka. Nije sačuvana nijedna čitava ručka sedlastog presjeka te ulomci variraju od grubih do srednje grubih s mineralnim primjesama različitih veličina.

Nadalje, prstenasti tip ručke (T.5. 1, 3, 4, 5) javlja se u nešto većem broju u različitim varijantama. Prstenaste ručke s Ostroga variraju u dimenzijama od ručaka malih dimenzija do većih primjera. Faktura također varira od srednje grube do grube. Očuvani su tek ulomci prstenastih ručki koji mogu imati kružni ili elipsoidni oblik te je zbog toga teško odrediti jesu li vertikalno ili horizontalno postavljene i nalaze li se na malim posudama, npr. šalicama ili manjim lončićima. Mogu se nalaziti i na većim posudama, također traju kroz duži vremenski period i ne predstavljaju sigurnu kronološku odrednicu. Od ostalih prepoznatljivih tipova ručaka može se prepoznati koljenasta ručka (T.5 2). Posebno su, iako skromni, ulomci ručaka koji bi mogli pripadati dvostrukim ručkama (T.5. 6). Ručke tog tipa imaju izgled šireg jezičca koji je probušen na dvama mjestima. Raširene su uglavnom po sjevernom Jadranu, sjevernoj i srednjoj Dalmaciji i uglavnom se datiraju kroz srednje i kraj brončanog doba.¹³⁷

¹³⁷ M. ČELHAR et al., 2018, 31; Š. BATOVIĆ, 1973, T. XCI: 2-4; T. BURIĆ, 2001, 447; V. BARBARIĆ, 2011, 178-180; A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 50.

Brojčano najzastupljeniji tip drški je jednostavni jezičasti držak ili drška koji oblicima variraju od polukružnih do onih polukružnih koji imaju udubljenje po dužini (T.6. 3, 4, 5). Ovaj tip drške česta je pojava koja traje dugo te su izrazito kronološki neosjetljive. Mogu se naći različitim posudama od lonaca do zdjela i uglavnom su odlika grube i srednje grube keramike na ovom nalazištu.

Dna posuda fragmentirano su očuvana i sva su ravna. Najbrojniji tip ravnih dna je onaj s blago naglašenom profilacijom u profilu čime dno poprima sedlast prijelaz u tijelo u posude (T.6. 6, 7). Većina dna je srednje grube do grube fature s prisutnim mineralnim primjesama različitih veličina.

FINA KERAMIKA

Fina keramika s Ostroga slabije je zastupljena u odnosu na grubu keramiku. Od 742 ulomka obrađenog za potrebe ovog rada finu keramiku čini oko 160 ulomaka, od čega je 101 nedijagnostičkog karaktera. Finija faktura s malim ili gotovo nikakvim udjelom mineralnih primjesa, glačanost ulomaka te uglavnom redukcijsko pečenje karakteristike su fine keramike s ovog nalazišta. Isto kao i s prethodnom kategorijom keramičkih nalaza i ova grupa podijeljena je u dvije kategorije, *finu* i *srednje finu* keramiku. Razlika među tim dvjema je u fakturi te mineralnim primjesama. Jako mali broj ulomaka može se okarakterizirati kao skroz fina keramika bez mineralnih primjesa redukcijski pečena, dok srednje fina keramika sadrži mineralne primjese, iako u odnosu na grubu i srednje grubu sadrži primjetno manje te je faktura tih ulomaka dosta finija (slika 35). Prevladavaju ulomci tanjih stijenki, tanjih i manjih ručki te drški. Površina keramičkih ulomaka uglavnom je uglačana s obiju strana, kod nekih primjera do visokog sjaja, pri čemu se mogla koristiti tehnika poliranja na djelomično osušenoj posudi uz upotrebu vode.¹³⁸ Prevladavaju sive, tamnosive i crne boje stijenke i presjeka, a mogu biti i tamnosmeđih tonova. Kod determiniranja specifičnih oblika posuđa treba pristupiti oprezno. Kao što je slučaj s grubom keramikom i fina je dosta fragmentirana te onemogućuje točnu tipološku klasifikaciju, no može se reći da su zastupljeni ulomci manjih posuda, odnosno manjih lonaca, zdjela i možda koja šalica. Među dijagnostičkim materijalom najbrojniji su obodi jednostavnog obrisa najčešće ravno postavljeni (T.7. 3, 4). Nekoliko ulomaka pripada kratkim blago izvijenim obodima kakvi se najčešće nalaze na plićim ili dubljim zdjelama s jezičastom drškom koja može biti raščlanjena u dva roščića (T.7. 1).¹³⁹ Nekolicina ulomaka može se pripisati zdjelama jednostavnog obrisa s blago uvučenim obodom (T.7. 2) koje mogu imati jezičaste drške ili bradavičaste aplike (T.8. 5, 7).¹⁴⁰

U kategoriji ručaka i držaka ističe se poneki ulomak trakaste ruče finije fakture i manjih dimenzija (T.8. 1, 2, 4, 8), u odnosu na one grublje primjere te jedna zanimljiva vertikalna ručka crne boje, vjerojatno dio manje posude, nepravilnog je ovalnog presjeka te ima uzdignuto zadebljanje po sredini koje se pruža cijelom dužinom ručke te u presjeku ima oblik roščića, jako fine, uglačane fakture bez mineralnih primjesa (T.8. 6).

Pronađena su dva zanimljiva ulomka od kojih se jedan može pripisati koljenastom produžetku, a drugi sjekirastom (T.8. 9, 10).. Koljenasti i sjekirasti produžetci na ručkama i drškama

¹³⁸ M. HORVAT, 1999, 25; S. VRDOLJAK, 1995, 14.

¹³⁹ L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2020, 63.

¹⁴⁰ L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2020, 61; Š. BATOVIĆ, 1970, sl. 11; P. KOROŠEC, 1980, sl. 18 3, 5, 21; M. ČELHAR, I. BORZIĆ, 2016, T. 4. 5.; T. 5. 1. 6.

uglavnom se datiraju u kraj ranog i kroz srednje brončano doba te se uglavnom nalaze na posudama manjih dimenzija.¹⁴¹

Drške su uglavnom jednostavne jezičaste ili jezičasta drška raščlanjena u dva roščića (T.8. 3, 5). Rogolike drške postavljene su horizontalno te su raščlanjene u dva do tri dijela, kod primjeraka s Ostroga u dva dijela, koja nalikuju malim rogovima. Često su smještene ispod oboda posude na ramenu te su raširena pojava na istočnoj obali Jadrana i traju kroz dugi vremenski period.¹⁴² Dna su uglavnom ravna s blagim udubljenjem koje formira profilaciju u presjeku čime dno poprima sedlasti oblik u profilu (T.7. 7). Ukrasni sistem na finoj i srednje finoj keramici slabo je zastupljen na materijalu s Ostroga. Ističe se jedan ulomak koji se nalazi visoko na posudi, možda dio oboda, ukrašen paralelnim žlijebljenim linijama koje tvore trokut (T.8. 11).

¹⁴¹ D. MARIJAN, 1996, 39; A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 44-45; Š. BATOVIĆ, 2002, sl. 27/ 2-3; B.ČOVIĆ, 1965, T. XI/ 1-2; B. ČOVIĆ, 1978, T. XXIV/ 3; B. ČOVIĆ, 1989, T. III/ 1, 3, 5; B. MARIJANOVIĆ, 2012, T. LXXXIII/ 3a-b, I. RADIĆ ROSSI, 2011, 111; T. ZOJČESKI, 2013, T. XI/ 3, T. XVII/ 5-6.

¹⁴² V. BARBARIĆ, 2011, 55, 56, 99, 106, 118, 121, 164-165; A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 55-56.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Cilj ovoga rada bio je obraditi prethodno neobjavljen keramički materijal koji potječe s nalazišta Ostrog. Osim same objave keramičkog materijala, dana je sinteza istraživanja provedenih za vrijeme djelovanja Tončija Burića te objava novih istraživanja koja su provedena u suradnji više institucija.¹⁴³ Otežane okolnosti pri obradi materijala već su spomenute gore u tekstu, no, unatoč tome, keramički materijal s Ostroga djelomično odgovara na neka pitanja postavljena u uvodnom dijelu ovog rada. Od prikupljenih i dokumentiranih nalaza najbrojniji su keramički ulomci i to isključivo ulomci lokalne grube ili "gradinske" keramike koja varira od potpuno grube do finije glačane, zatim životinjske kosti te neznatan broj kamenih nalaza. Opažen je potpuni nedostatak metalnih nalaza i importirane keramike. Opće karakteristike keramičkih nalaza ne odudaraju od klasične slike dokumentirane na ostalim istovremenim nalazištima; prostoručna izrada, pečenje na otvorenoj vatri ili u zemljanoj rupi, bez upotrebe lončarskog kola, neujednačena boja i faktura s prisustvom mineralnih primjesa. U bazu podataka uvrštena je varijabla koja se odnosi na upotrebu lončarskog kola. Tragovi kola uočeni su na svega trima ulomcima keramike od kojih su dva pronađena u gornjim slojevima sonde B te jedan koji je pronađen u prvom otkopnom sloju unutar pozicije Sektor jug. Upotreba kola ili tragovi lončarskog kola nisu zamijećeni na materijalu prikupljenom u ostalim probnim sondama te nisu zamijećeni tragovi lončarskog kola ni na materijalu prikupljenom tijekom terenskih pregleda. Keramika s nalazišta Ostrog, izuzevši spomenuta tri ulomka, rađena je prostoručno uz korištenje tehnike slaganja glinenih prstenova za veće posude te tehnike izvlačenja ili gnjetenja za manje posude.¹⁴⁴ Tehnika izvlačenja često se koristi pri izradi posuda manjih dimenzija okruglog ili ovalnog dna. Drugom tehnikom, slaganjem prstenova gline uglavnom se rade veće posude jajastog i ovalnog oblika.¹⁴⁵ Keramičke ulomke s nalazišta karakterizira loša očuvanost i veliki postotak lomljenja te je u velikoj mjeri teško dobiti konačni izgled posuda, no uglavnom se može zaključiti da se radi o posuđu svakodnevne upotrebe, korišteno pri konzumaciji, pripremi te skladištenju namirnica. Ukrašeni ulomci čine jako malu skupinu unutar cjelokupnog materijala, ukupno 25 ulomaka je ukrašeno od njih 742, a načini ukrašavanja variraju od žlijebljenja, zarezivanja do apliciranja plastičnih traka. Jedan od morfoloških kriterija bilježen u bazi podataka bila je *obrada površine*, čime je bilježena frekvencija tehnike glačanja posuda, koja varira od neznatne

¹⁴³ Muzej grada Kaštela, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu te Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru.

¹⁴⁴ M. HORVAT, 1999, 18; R. ZLATUNIĆ, 2005, 70-71.

¹⁴⁵ Ibid.

do jako fine glačane površine. Boja keramičkih ulomaka varira ovisno o stupnju pečenja - u bazi podataka podijeljena je na *boju stijenke* i *boju presjeka* te uglavnom varira od crvene, crveno-narančaste, crveno-smeđe, tamno smeđe, sive i na kraju potpuno crne boje stijenke, dok presjeci u većoj mjeri imaju crnu ili sivu boju, a manji broj ima ujednačenu boju presjeka i stijenke. Takav šarolik spektar boja direktan je rezultat suprotstavljenih oksidacijskih i redukcijskih procesa pri načinu pečenja na otvorenom ili pečenju u jami, gdje se zbog nemogućnosti kontrole keramičara na dotok dima unutar peći i kvalitetu pečenja stvara okoliš koji doprinosi neujednačenim bojama stijenke i presjeka.¹⁴⁶ Nepotpuno oksidacijsko pečenje karakterizira upravo neujednačena boja stijenke i jezgre keramike kada nije postignuta dovoljno visoka temperatura ili nije bila prisutna dovoljna količina kisika te keramika poprimi prepoznatljivu dvobojnu shemu.¹⁴⁷

U malom broju sačuvani su ulomci keramike kojima su boja stijenke i boja presjeka ujednačene, uglavnom u svjetlijim crvenim ili narančastim tonovima uz vrlo malo ili uz potpuni nedostatak primjesa. Takav izgled keramika poprima tijekom pečenja u oksidacijskoj atmosferi kada je izgaranje potpuno čime izgaraju i primjese.¹⁴⁸ Dio ulomaka ima tamniju boju stijenke, tamnosmeđu, smeđu ili sivkastu koja je mogla biti dobivena redukcijskom atmosferom pečenja ili su posude tijekom hlađenja mogle biti posute pepelom čime se onemogućava dovod kisika te posude poprime tamniju boju.¹⁴⁹

Usprkos lošoj očuvanosti i velikoj fragmentiranosti keramičkih ulomaka s Ostroga, uvid u materijal sugerira da je određene ulomke moguće čvršće povezati s brončanim dobom. Većina prepoznatljivog keramičkog materijala nije kronološki osjetljiva i javlja se kroz čitavo brončano doba s nekim primjerima koji se mogu povezati s ranim željeznim dobom. To je vidljivo već pri materijalu prikupljenom prilikom terenskih pregleda gdje određeni ulomci mogu dati bliži kronološki okvir brončanog doba. Površinski nalaz tunelaste ručke (T.9 5, 6) te ručke suženog gornjeg dijela s istaknutim trokutastim zadebljanjem na gornjem kraju ukazuju na snažnu brončanodobnu tradiciju. Obje ručke mogu biti vertikalno su postavljene na posudama raznih dimenzija, najčešće ispod oboda.¹⁵⁰ Slični primjerci tunelastih ručki često se pronalaze na brončanodobnim nalazištima istočne obale Jadrana.¹⁵¹ Ručke suženog gornjeg

¹⁴⁶ M. HORVAT, 1999, 48-60.

¹⁴⁷ M. HORVAT, 1999, 48; R. ZLATUNIĆ, 2005, 90; S. VRDOLJAK, 1995, 14.

¹⁴⁸ M. HORVAT, 1999, 53-54; S. VRDOLJAK, 1995, 14; R. ZLATUNIĆ, 2005, 95.

¹⁴⁹ S. VRDOLJAK, 1995, 14; R. ZLATUNIĆ, 2005, 94.

¹⁵⁰ M. ČELHAR et al., 2018, 28-29.

¹⁵¹ B. ČOVIĆ, 1987, 55, 57, 61-61; K. BURŠIĆ MATIJAŠIĆ, 1998, 66, 71-73; S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, 10; T. KAISER, S. FORENBAHER, 2002, 105; D. UREM, 2012, 94; T. ZOJČESKI, 2013, 46; A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 44.

dijela u literature različito su imenovane,¹⁵² Šime Batović ih naziva *prstenasto-trokutaste koje se sužuju* te ih datira od ranog brončanog doba, uz napomenu kako se mogu pojaviti i u kasnom brončanom dobu.¹⁵³ Od ostalih imena spominju se *drške s proširenjem*¹⁵⁴ te *trokutaste ručke*.¹⁵⁵ Na prostoru Istre takve ručke datiraju se u razdoblje srednjeg ili kasnog brončanog doba, no mogu se pojaviti na prijelazu iz kasnog brončanog u željezno doba.¹⁵⁶ Nešto raniji nalazi tavih ručaka dokumentirani su na nalazištima zapadne Hercegovine.¹⁵⁷

Primjer ručke suženog gornjeg dijela Ostroga sličan je onome pronađenom na gradinskom utvrđenju Oriješćaku te onima pronađenima na Vranjicu.¹⁵⁸

Sličan kronološki okvir pokazuju trakaste ručke sedlastog presjeka. U literaturi takav tip ručki nazivan je različitim imenima: *sedlasto profilirane ručke*¹⁵⁹, *prstenasto-vrpčaste s uzdužnim udubljenjem*¹⁶⁰, *trakaste ručke zadebljanih rubova*¹⁶¹, *ručka s rcolikog presjeka*¹⁶² te se uglavnom smještaju u vrijeme srednjeg i kasno brončanog doba.¹⁶³ Ulomak manje posude fine fature sa sačuvanom trakastom ručkom trokutastog presjeka pokazuje sličnosti s primjercima pronađenima na Putalju¹⁶⁴ te s primjercima pronađenim na Vranjicu¹⁶⁵, a šire u Vaganačkoj pećini¹⁶⁶ te su također oblici koji traju kroz srednje i kasno brončano doba. Jaku vezu s brončanim dobom imaju ulomci koljenastih produžetaka na ručkama. Slični primjeri pronađeni su na nalazištima brončanog doba po čitavom istočnom Jadranu. Na prostoru sjeverne Dalmacije, Istre i Tršćanskog zaljeva intenzivno se koriste u vrijeme srednjeg i kasnog brončanog doba, dok se na nalazištima zapadne Hercegovine koriste kroz čitavo brončano doba.¹⁶⁷

Iznimni značaj pri determiniranju kronološkog okvira nalazišta imaju sjekirasti produžetci pronađeni na Ostrogu. Vezuju se uz posušku kulturnu skupinu gdje se javljaju još od ranog

¹⁵² A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 53.

¹⁵³ Š. BATOVIĆ, 1990, 142, 149.

¹⁵⁴ R. DRESCHLER-BIŽIĆ, 1980, 34.

¹⁵⁵ K. BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, 1998, 67.

¹⁵⁶ A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 53.

¹⁵⁷ B. ČOVIĆ, 1983a, T. XVII/4.

¹⁵⁸ L. PARAMAN et al., 2020, 257; A. ARENA et al., 2020, Fig. 3.

¹⁵⁹ K. MIHOVIĆ, 2001, 45.

¹⁶⁰ Š. BATOVIĆ, 1990, 142-156.

¹⁶¹ R. DRCHSLER-BIŽIĆ, 1980, 34.

¹⁶² M. VUKOVIĆ, 2014, 23.

¹⁶³ A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 45.

¹⁶⁴ S. ČAČE, 2001, 42.

¹⁶⁵ A. ARENA et al., 2020, Fig 3, 5.

¹⁶⁶ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, 11-12.

¹⁶⁷ Ibid; K. MIHOVIĆ, 2001, 42.

brončanog doba.¹⁶⁸ No njihova pojava zabilježena je na širokom prostoru od Istre, Dalmacije, Bosne i Hercegovine, a poznati su od ranog brončanog doba, iako se češće javljaju u srednjem brončanom dobu.¹⁶⁹ Na širem području Jadrana, točnije u Italiji, poznati su pod nazivom *ad ascia* gdje se smještaju kroz period srednjeg brončanog doba.¹⁷⁰

Ukrasni sistem keramičkog materijala s Ostroga, iako skroman, pokazuje sličnosti s nalazištima brončanog doba srednje Dalmacije, ali i sa širim prostorom istočne obale Jadrana i zaleđa. Primjeri ukrasa izvedenog apliciranom glinenom trakom koja može biti dodatno ukrašena ubadanjem prsta ili instrumenta pronađeni su na gradinskom nalazištu Sutiliji gdje je ljudska aktivnost zabilježena već od brončanog doba.¹⁷¹ Slični primjeri pronađeni su u Trogiru u kontekstu kulturnih slojeva brončanog i željeznog doba.¹⁷²

Ukras izveden plastičnom trakom jako je raširena pojava koja nije kronološki osjetljiva. Osim na Ostrogu i obližnjoj Sutiliji i Trogiru, ulomci ukrašeni plastičnom trakom pronađeni su na nizu nalazišta u kulturnim slojevima brončanog doba.¹⁷³ Ukras je čest na keramičkom repertoaru sjeverne Dalmacije te na prostoru posuške kulturne skupine.¹⁷⁴

Osim apliciranja plastične trake, pojavljuju se aplikacije u vidu bradavica. Bradavičasta ispupčenja na posudama javljaju se na obližnjem Putalju i Sutiliji, no spomenuti ukras također je čest u nizu nalazišta brončanog doba istočne obale Jadrana i zaleđa, odnosno zapadne Hercegovine.¹⁷⁵ Utiskivanje ili zarezivanje na obodima također je kronološki neosjetljiv ukras koji se javlja u kulturnim slojevima i brončanog i željeznog doba na širem prostoru istočne obale Jadrana. Primjerci ukrašenih oboda s Ostroga najviše bi odgovarali primjercima pronađenima na Putalju, Oriješčaku i Sutiliji te pokazuju sličnosti s ostalima primjercima oboda koji su pronađeni na širem prostoru Jadrana i u zapadnoj Hercegovini.¹⁷⁶ Posebno se ističu dva primjerka ukrasa pronađenih na Ostrogu, jedan od kojih je ukras izveden žlijebljenjem, a drugi izveden utiskivanjem uzice ili "pesudošnur" ukras. Na prostoru sjeverne

¹⁶⁸ B. ČOVIĆ, 1983d, 238; D. MARIJAN, 1996,39.

¹⁶⁹ Š. BATOVIĆ, 2002, sl. 27/2-3; B. ČOVIĆ, 1965, T. XI/1-2; B. ČOVIĆ, 1978, T. XXIV/3, T. XXXV/1-2; R. DRECHSLER-BIŽIĆ, 1983a, T. XLI/1; B. MARIJANOVIĆ, 2012, LXXXIII/3a-b; I. RADIĆ ROSSI, 2011, 111; T. ZOJČESKI, 2013, 48.

¹⁷⁰ M. CATTANI et al., 2011, 63-87.

¹⁷¹ L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2020, 59.

¹⁷² B. KIRIGIN, L. PARAMAN, 2020, 36, 38.

¹⁷³ Za primjere ukrasa aplicirane plastične trake vidi Barbarić, 2011; Šokčević, 2016; Zojčeski, 2013.

¹⁷⁴ B. ČOVIĆ, 1989, 61-127.

¹⁷⁵ Š. BATOVIĆ, 1968b, T. XXVI/1; Š. BATOVIĆ, 1971, sl. 5; Š. BATOVIĆ, 1987a, sl. 11/1; Z. BRUSIĆ, 1977, T. VIII; M. ČELHAR, I. BORZIĆ, 2016, T. 4/6; D. GLOGOVIĆ, 1985, T.45/3; L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2020, 59; S. ČAČE, 2001, 61-62.

¹⁷⁶ L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2020, 57; T. ZOJČESKI, 2013, 63-64; S. ČAČE, 2001, 42.

Dalmacije¹⁷⁷ ukras izveden žlijebljenjem datira se u željezno doba, dok je na prostoru srednje Dalmacije rijetko zabilježen. U novije doba slični primjerci ovom ulomku pronađeni su na nalazištu Vranjicu, na gradinskom nalazištu Sutiliji te u Trogiru i na Dridu kod Marine.¹⁷⁸ Drugi primjerak odnosi se na ukras izveden utiskivanjem lažne uzice ili "pesudošnur". Sličan način ukrašavanja poznat je pod nazivom *litzen* ili licenska keramika koja se na Jadranu javlja od kasnog eneolitika do srednjeg brončanog doba u raznim varijacijama.¹⁷⁹ Ukras izveden utiskivanjem "pseudouzice" na prostoru sjeverne Hrvatske i Bosne od kasnog brončanog doba, dok se u Istri datira u 9. i 8. pr. n. e., a za Dalmaciju je predložena nešto slična datacija. Šime Batović datira ukras od 8.st, a Vedran Barbarić predlaže raniju dataciju u 9. i 8. st. pr n. Slični su pronađeni na Bribirskoj glavici, Vranjicu, Stobreču, Sutiliji te gradini Bast na Biokovu.¹⁸⁰ Ulomci oboda u najvećoj mjeri mogu se pripisati posudama korištenima za svakodnevnu uporabu, prvenstveno loncima jednostavna obrisa koji pokazuju sličnosti s primjercima koji se javljaju kroz duži period na nalazištima duž istočno jadranske obale te samim time ne mogu pružiti čvrstu kronološku osnovicu.¹⁸¹ U najvećoj mjeri dokumentirani su ulomci oboda koji se mogu pripisati loncima jednostavne forme. Loncima s blago izvijenim obodom slični su oni pronađeni na obližnjim nalazištima Putalju, Oriješćaku, Trogiru te Sutiliji.¹⁸² Dokumentirani su ulomci koji se mogu pripisati loncima zaobljene forme s ravnim ili cilindričnim vratom, koji je često zaobljen na rubu. Slični primjeri pronađeni su na Bribiru¹⁸³, Vaganačkoj pećini¹⁸⁴, Ričulu¹⁸⁵ te na obližnjim nalazištima Trogiru¹⁸⁶ i Oriovišćaku.¹⁸⁷ Nadalje, dokumentirani su ulomci koji se mogu pripisati, po svoj prilici, zdjelama ili posudama otvorenog recipijenta. Ulomci s ravno postavljenim obodom mogu se pripisati zdjelama s dubljim recipijentom koji nalikuju onima pronađenima na Putalju¹⁸⁸, gradini Rat na Braču¹⁸⁹,

¹⁷⁷ L. PARAMAN, M. UGAROVIĆ, 2020, 59.

¹⁷⁸ Ibid.

¹⁷⁹ L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2020, 65.

¹⁸⁰ L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2020, 65.

¹⁸¹ Za detaljniju tipologiju lonaca kasnog brončanog doba i početka željeznog doba: V. Barbarić, 2011. Za tipologiju lonaca: S. Forenbaher, P. Vranjican 1985.

¹⁸² L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2020, 57; B. KIRIGIN, L. PARAMAN, 2020, T. 1. 3; S. ČAČE, 2001, 65.

¹⁸³ P. KOROŠEC, 1980, sl. 19, 2, 4, 6.

¹⁸⁴ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, T. 6, 1.

¹⁸⁵ M. ČELHAR et al., 2018, T.2. 3, 4.

¹⁸⁶ B. KIRIGIN, L. PARAMAN, 2020, T.1. 5.

¹⁸⁷ L. PARAMAN et al., 2020, 3.4, 5.

¹⁸⁸ S. ČAČE, 2001, 70.

¹⁸⁹ V. BARBARIĆ, 2011, T.1, 8, T.6. 50.

Oriješčaku¹⁹⁰ i Sutiliji¹⁹¹ te su dobro posvjedočeni i na prostoru sjeverne Dalmacije i datiraju od srednjeg brončanog doba pa dalje.¹⁹²

Keramički ulomci pripadaju posudama pečenima na otvorenoj vatri u neravnomjernim uvjetima, što je primjetno pri razlikama u boji stijenke i presjeka ulomka. Redukcijsko pečenje zabilježeno je u manjoj mjeri, a posvjedočeno je u tamnijim bojama (tamnoj smeđoj, crnoj ili sivkasto crnoj) stijenke i presjeka. Iz obrađenog materijala može se zaključiti kako se radi o posuđu svakodnevne namjene koje je korišteno pri pripremi i konzumaciji hrane. Suzdržanost pri većoj tipološkoj kategorizaciji u ovom je slučaju nužna zbog prije navedenih razloga. Uz keramičke posude koje su se koristile pri svakodnevnoj upotrebi, u prilog kućnim djelatnostima idu pronađeni ulomci pršljenova koji su korišteni za tkanje (T.9. 1, 2, 3, 4). Od spomenutih dva su zanimljiva jer bilježe finiju fakturu, dok se ostala dva mogu svrstati u kategoriju srednje grube kategorije (T.9. 2, 3 – pršljenovi finije fakture)

Osim keramičkog materijala, o Ostrogu kao jednom od prapovijesnih gradinskih nalazišta svjedoče nam i materijalni ostaci graditeljskih aktivnosti. To se prvenstveno odnosi na konstrukcije pronađene za vrijeme starijih istraživanja Tončija Burića, pri kojima su pronađene suhozidne konstrukcije koje tehnikom gradnje odudaraju od gradnje srednjovjekovne utvrde te na osipinu koja se pruža uz istočnu liticu grebena Balavana. Iako su konstrukcije u svom istočnom završetku dijelom razgrađene ukopavanjem srednjovjekovnog bedema koji se pruža okomito na nj te činjenica da je istražena mala površina, pronađeni keramički materijal ide u prilog ranijih navoda Tončija Burića. Na prostoru južnog dijela utvrde može se zaključiti kako keramički materijal svojim tipološko-morfološkim karakteristikama u velikoj mjeri pripada razdoblju brončanog i početku željeznog doba.¹⁹³

Odgonetavanju namjene spomenutih konstrukcija treba pristupiti s velikom dozom opreza. Iako Tonči Burić navodi svoje mišljenje o konstrukcijama kao prapovijesnim fortifikacijama,¹⁹⁴ zbog nedovoljno istražene površine i loše očuvanosti samih zidova valjalo bi pričekati novija istraživanja koja bi obuhvatila širi prostor zaravnatog platoa uzimajući u obzir konfiguraciju terena, prirodnu liticu te podatke dobivene istraživanjima unutar sonde B i srednjovjekovne utvrde. Kod situacije unutar sonde B također ne treba žuriti u zaključivanjima. Uzevši u obzir narav i prostornu dispoziciju nalaza, odnosno već ranije primijećenu koncentraciju prapovijesnih nalaza ispod i dalje od južnog kraka utvrde te koncentraciju

¹⁹⁰ L. PARAMAN et al., 2020, T.4. 2-5.

¹⁹¹ L. PARAMAN, M. UGARKOVIĆ, 2020, 61.

¹⁹² Ibid.

¹⁹³ T. BURIC, 2006, 409-411.

¹⁹⁴ Ibid, 410.

srednjovjekovnih nalaza prema sjeveru grebena,¹⁹⁵ nakon budućih istraživanja trebalo bi tražiti odgovore na pitanja funkcije novootkrivenih zidova jer su isti pronađeni u dužini od svega nekoliko metara. Sukladno tome, valjalo bi istražiti osipinu koja je položena niže ispod platoa i litice grebena, a koja je smještena pokraj jedne od važnijih komunikacija koja premošćuje južne padine Kozjaka i vodi do njegova vrha.

Gledajući prapovijesno gradinsko nalazište u cjelini, ono ima oblik izduženog jezičca ili *lingule*¹⁹⁶ kojem su, po sadašnjem stanju istraženosti, sastavnice osipina na jugoistočnoj strani, prirodna litica koja omeđuje sjeverozapadnu stranu te plato na kojem je pronađeno brojčano najviše nalaza koji se mogu dovesti u usku vezu s brončanim dobom. Sličan primjer korištenja prirodne litice kao vid fortifikacije zabilježen je na položaju gradine Luko. Oba primjera koriste zaklonjene vijugave litice kao vid fortifikacije te je gradnja bedema bila dovoljna na onim stranama koje nisu bile prirodno zaštićene.¹⁹⁷

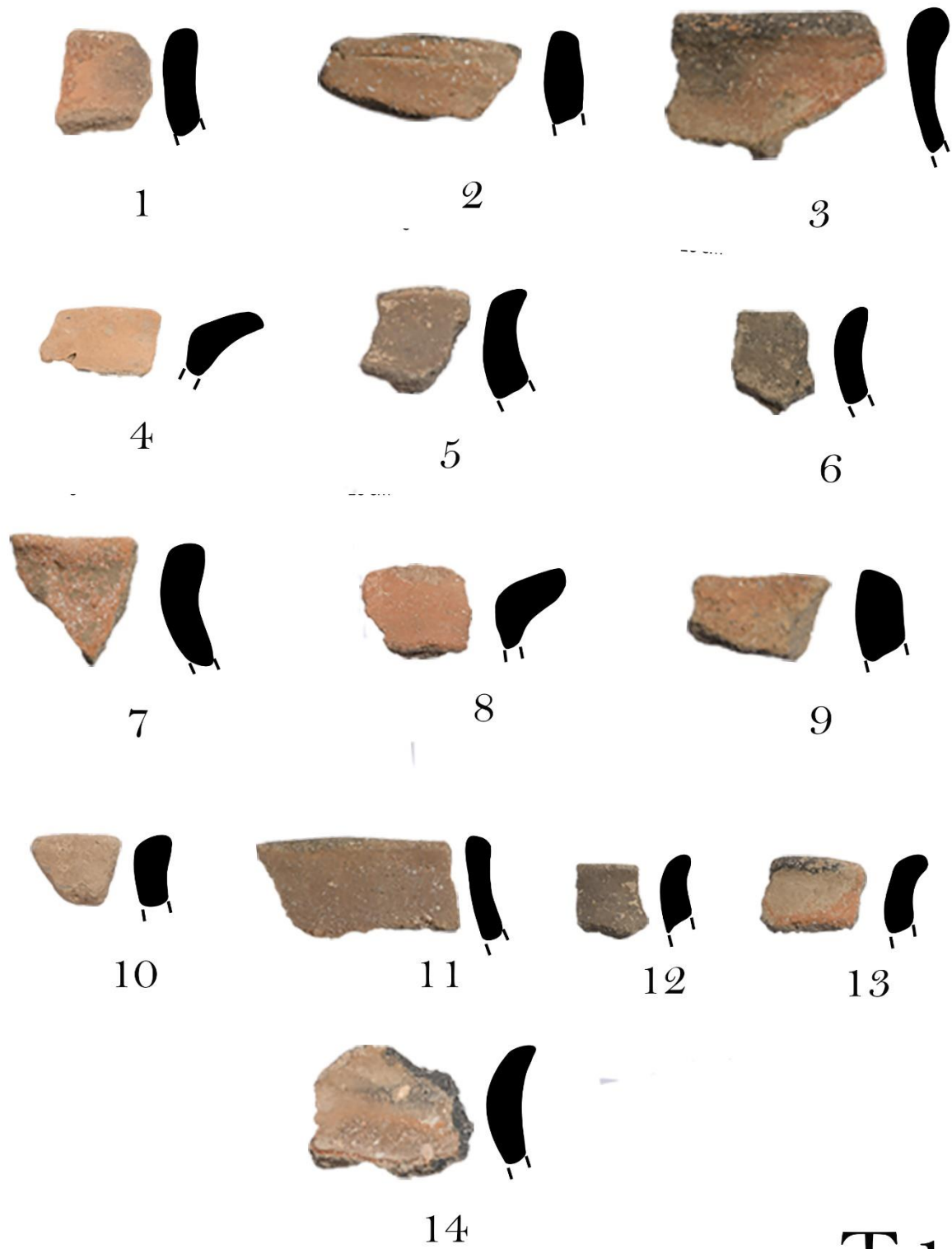
Pitanja koja su se nametala prilikom istraživanja i same obrade materijala djelomično su odgovorena. Unatoč slaboj istraženosti te samoj naravi keramičkog materijala (koji većinom spada u grubu keramiku koja nije kronološki osjetljiva), može se zaključiti kako Ostrog uistinu jest prapovijesno gradinsko nalazište koje je sigurno. To prvenstveno potvrđuju određeni keramički oblici (trakaste ručke sa sedlastim presjekom, sjekirasti produžetci te ulomci ukrašeni žlijebljenjem i "pseudošnurom") koji su, iako u skromnim količinama, registrirani u kulturnim slojevima. Smještaj Ostroga u krajoliku upućuje na pomno birano mjesto za podizanje naselja zbog blizine izvora vode, komunikacija i plodnih površina.

Naravno, navedeno su tek preliminarni zaključci čija je svrha bila objava prapovijesnog keramičkog materijala te rezultata novijih istraživanja u svrhu odgovaranja na pitanja o naravi i kronološkoj osnovici nalazišta. Ostaje na budućim istraživanjima da ponude preciznije odgovore.

¹⁹⁵ T. BURIĆ, 2017, 228-229.

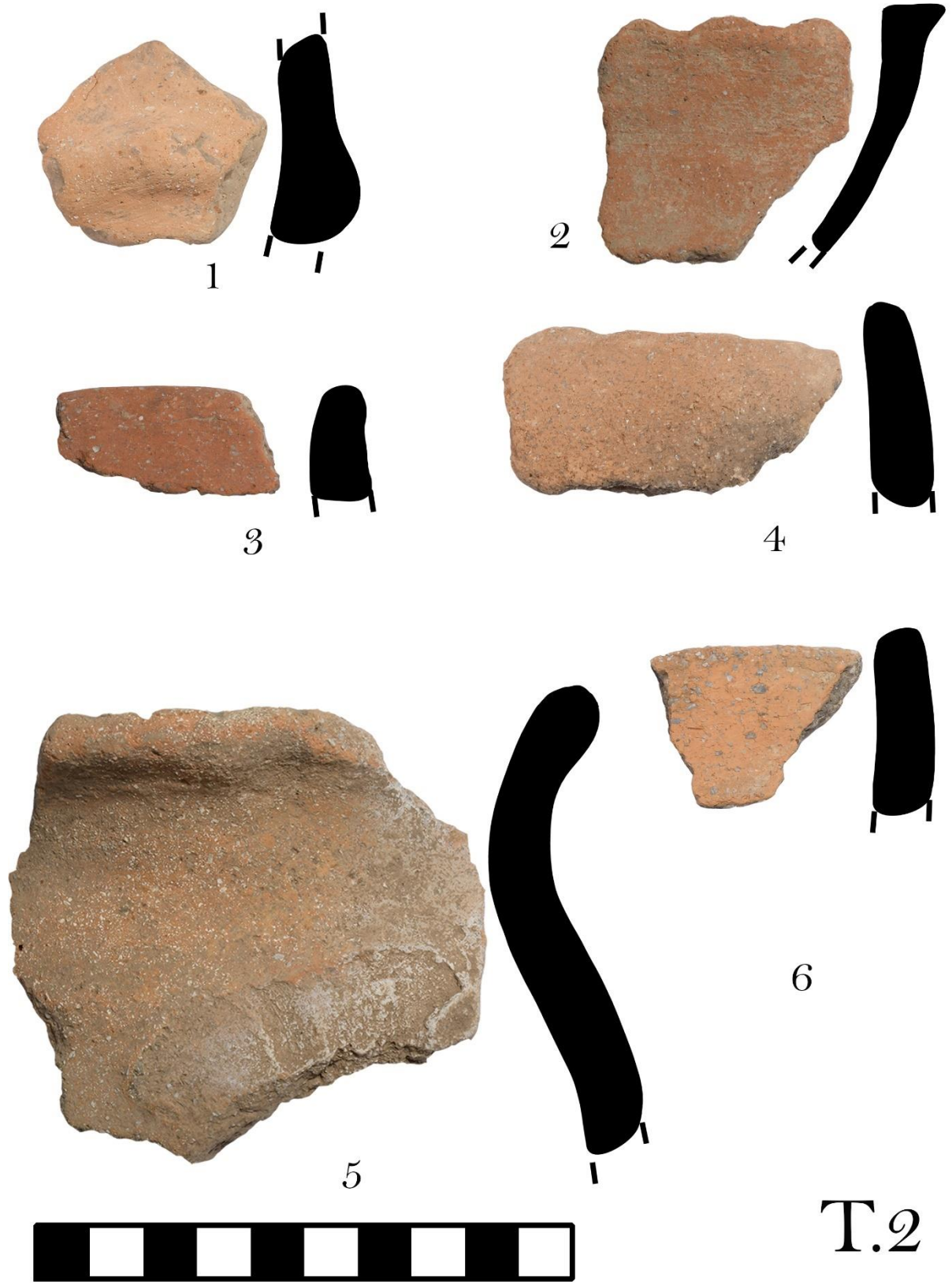
¹⁹⁶ Đ. BASLER, 1954, 89.

¹⁹⁷ I. BABIĆ, 1991, 37.

T.1

Foto i crteži: M. Mandarić

T.2

Foto i crteži: M. Mandarić

1

2

3

4

5

6

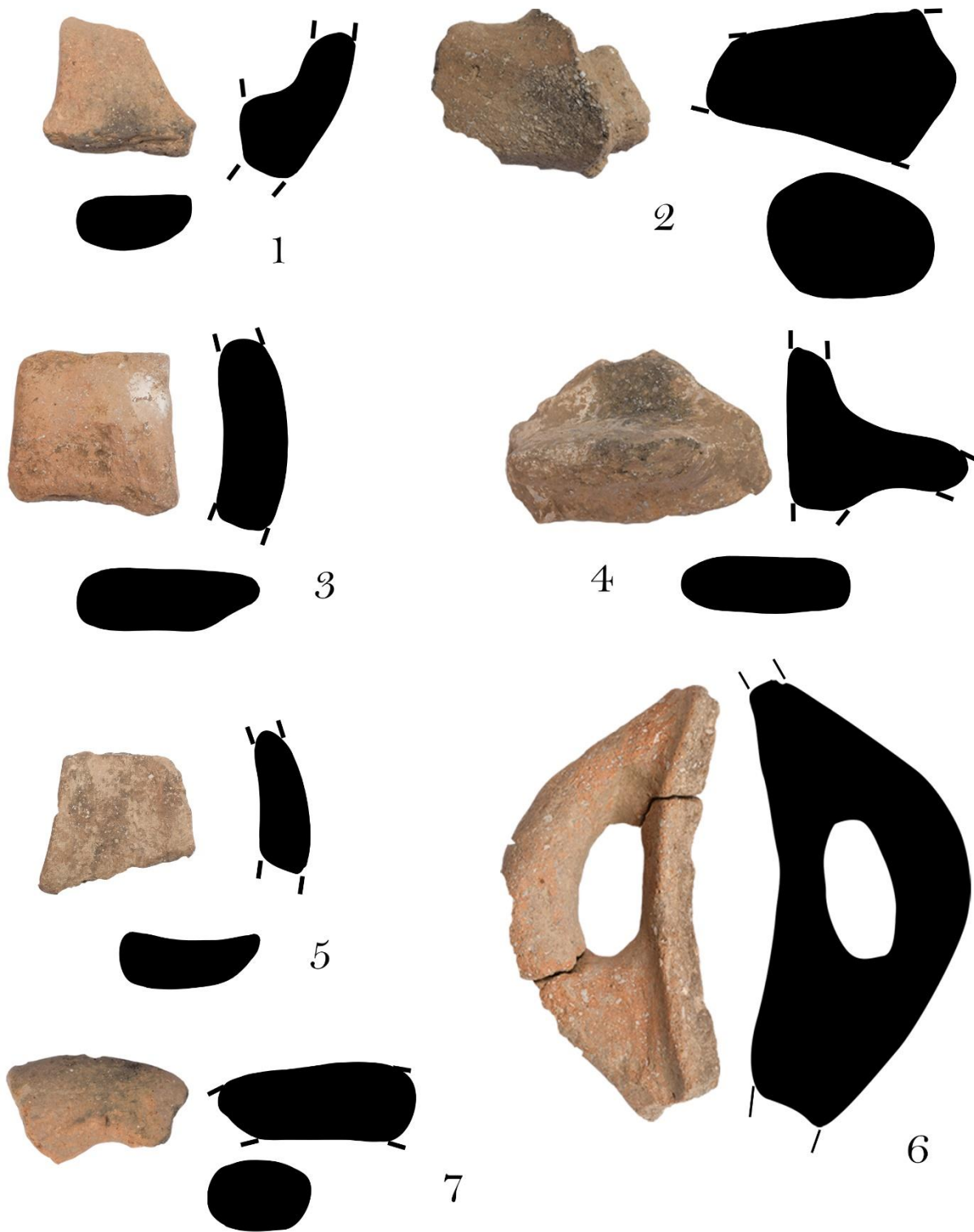

0

10 cm

T.3

Foto i crteži: M. Mandarić

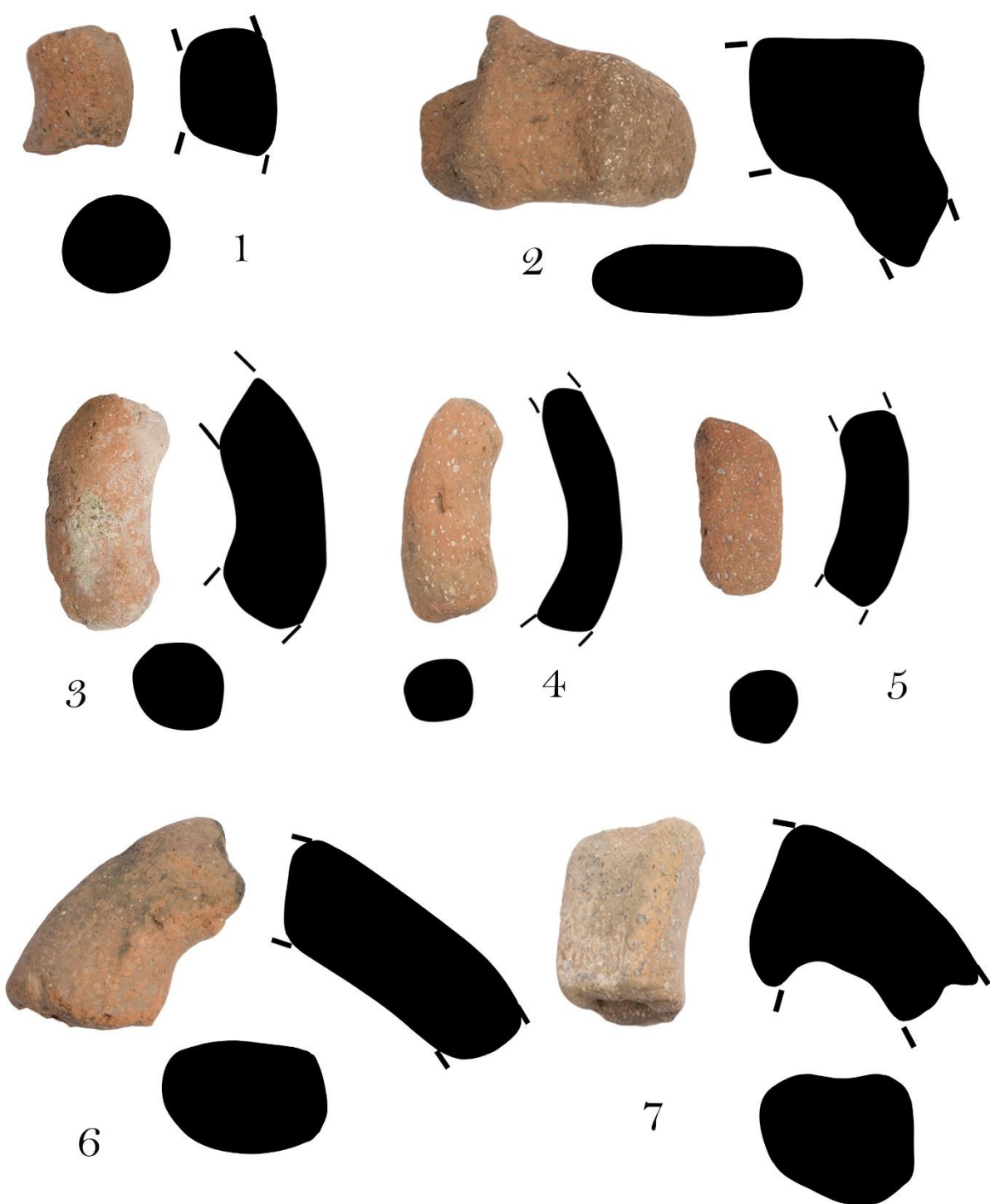

0

10 cm

T.4

Foto i crteži: M. Mandarić

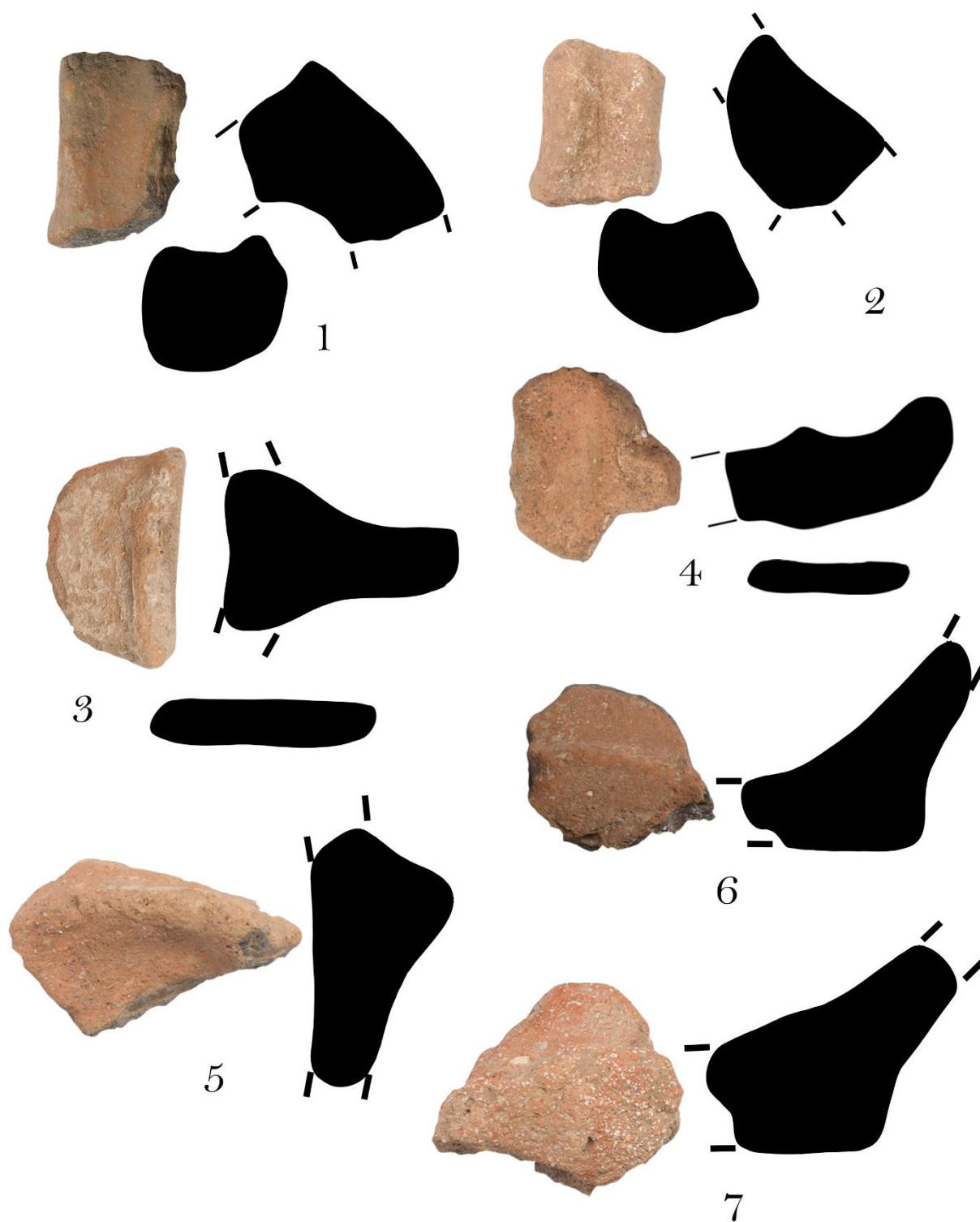

0

10 cm

T.5

Foto i crteži: M. Mandarić

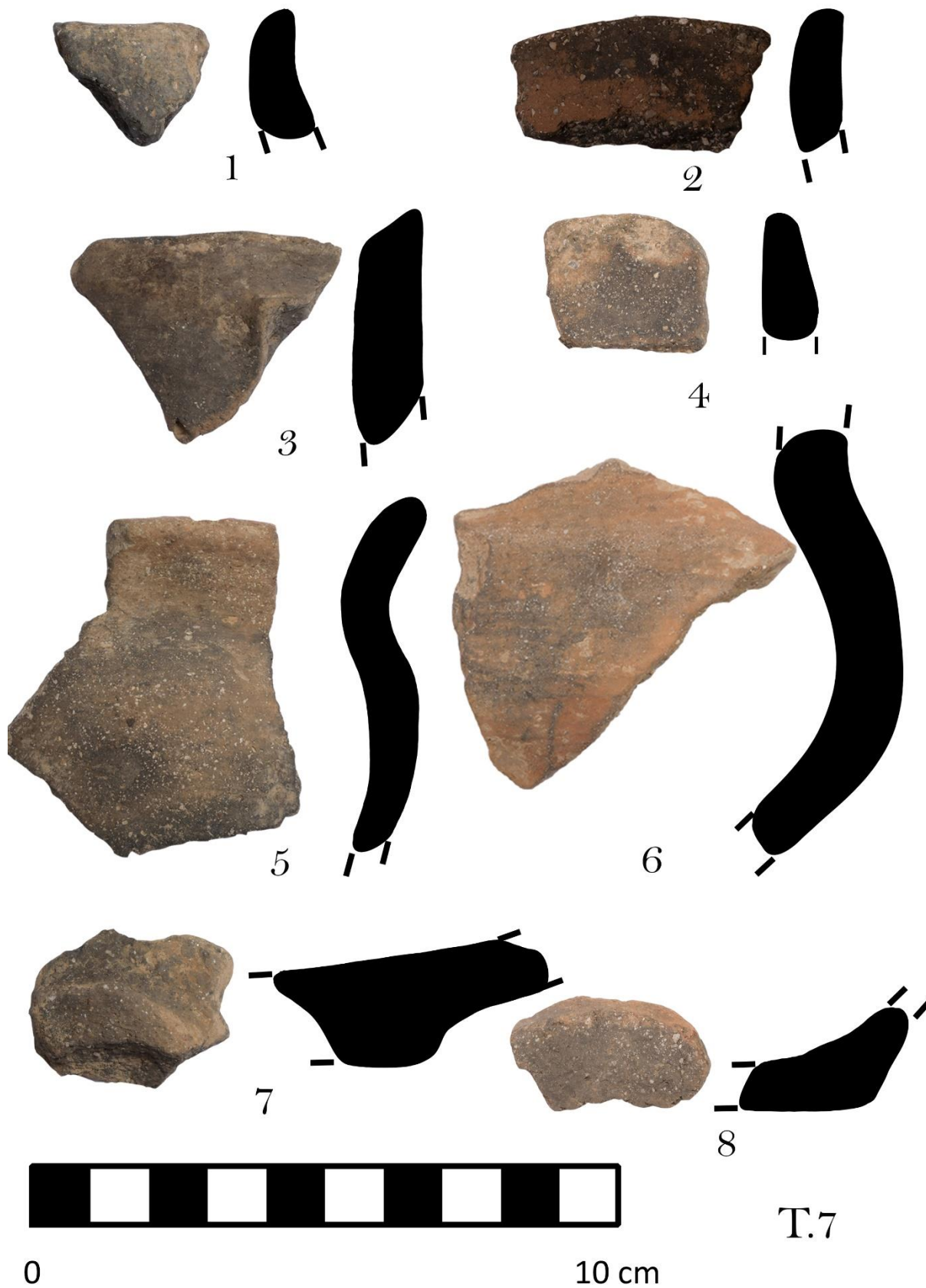

0

10 cm

T.6

Foto i crteži: M. Mandarić

T.7

Foto i crteži: M. Mandarić

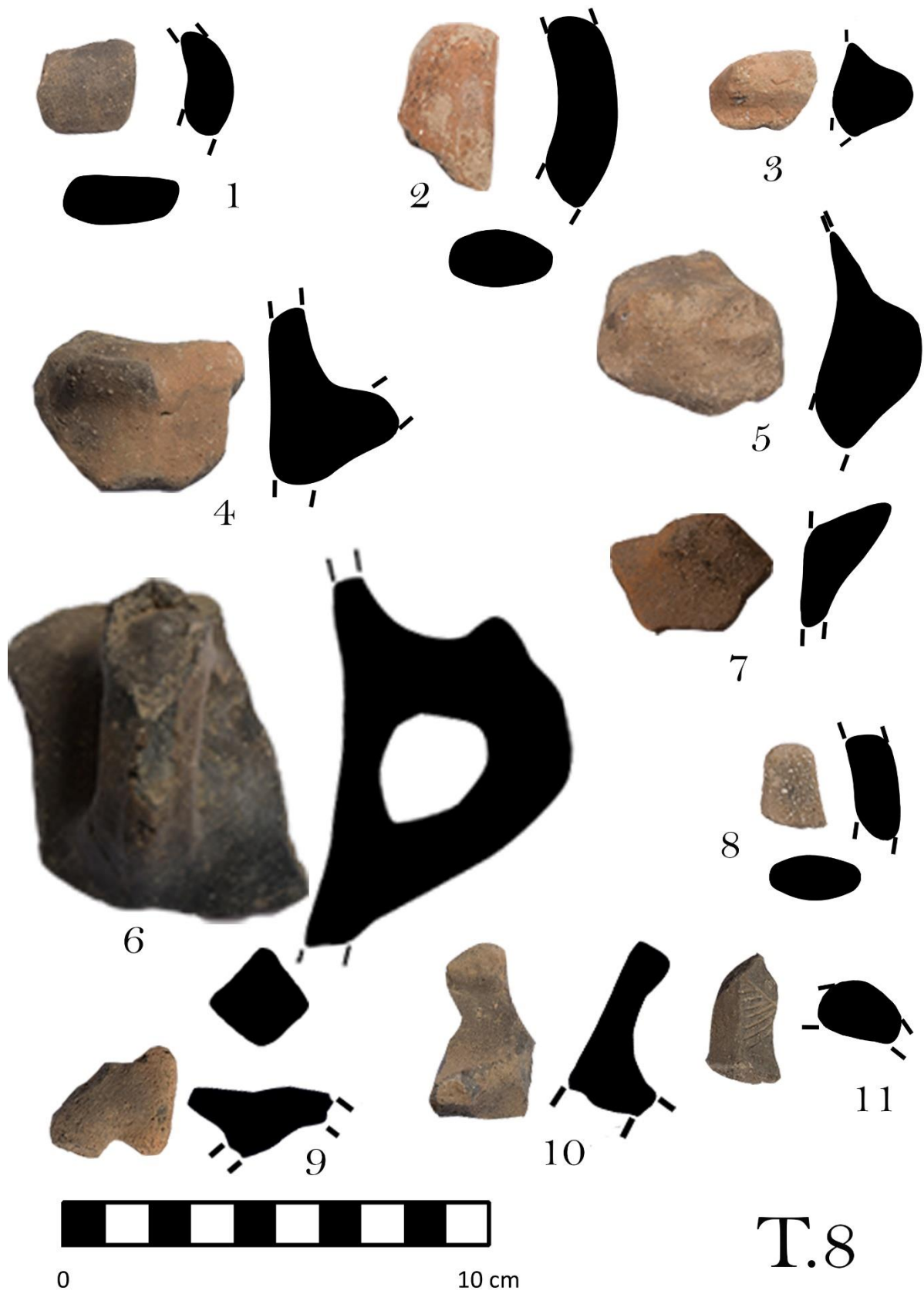
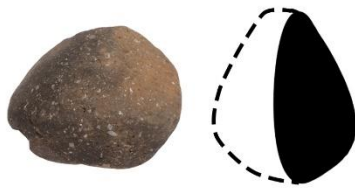

Foto i crteži: M. Mandarić

1

2

3

4

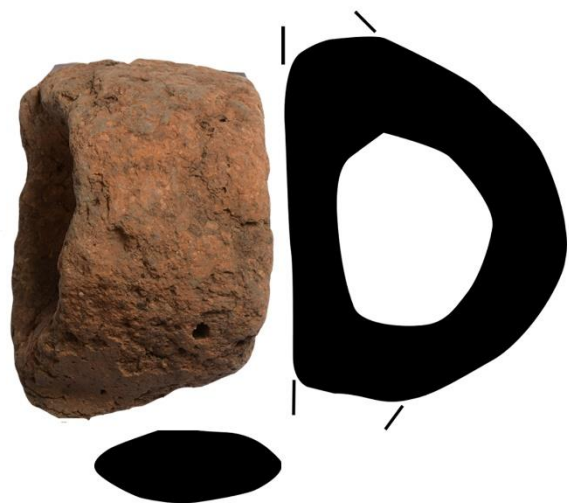

0

10 cm

5

6

0

10 cm

T.9

Foto i crteži: M. Mandarić

POPIS LITERATURE

- ARENA, A., et al, 2019. – Alberta Arena et al., Vranjic (gulf of Kaštela) between the late early and the middle bronze age (19TH–14TH CENTURY BCE), *Izdanja HAD*, 33/2019, 20-21-37.
- ARHIĐAKON, T., 2007. - Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić, povijesni komentar Mirjana Matijević-Sokol, studija Toma Arhiđakon i njegovo djelo Radoslav Katičić, Književni krug, Split, 2003, XXII + 532 str.
- BABIĆ, I., 1991. – *Prostor između Trogira i Splita*, Kaštel Novi.
- BABIĆ, I., et al, 2020. – Ivo Babić et al., IZ PRAPOČETAKA TROGIRA
Zaštitna arheološka istraživanja u sklopu palače Garagnin – Fanfogna (Muzej grada Trogira) 1978. – 1980. godine, Trogir, 2020.
- BARBARIĆ, V., 2011. – Vedran Barbarić, *Tipologija lončarije iz kasnoga brončanoga i željeznoga doba s područja Dalmacije*, doktorska disertacija, Zagreb.
- BARBARIĆ, V., 2016. - V. Barbarić, *Indigenous Pottery in Dalmatia During the Last Millennium BC*, in: D. Davison, V. Gaffney, P. Miracle, J. Sofaer (eds.), *Croatia at the Crossroads. A consideration of archaeological and historical connectivity, Proceedings of a conference held at Europe House, Smith Square, London*, Oxford 2016, 123-138.
- BASLER, Đ., 1954. – Đuro Basler, *Prehistorijske gradine i njihova zaštita*, Sarajevo, 1954, 87-97.
- BATOVIĆ, Š., 1968. – Bribirska glavica, Bribir - željeznodobno naselje, *Arheološki pregled*, 10, Beograd, 42–44.
- BATOVIĆ, Š., 1968a. – Šime Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru 1967. godine, *Diadora*, 4, Zadar, 85–92.
- BATOVIĆ, Š., 1968b. – Šime Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, *Diadora*, 4, Zadar, 53–74.
- BATOVIĆ, Š., 1970. – Šime Batović, Istraživanje liburnskog naselja u Ninu 1969. godine, *Diadora*, 5, Zadar, 33–44
- BATOVIĆ, Š., 1986. – Dalmatska kultura željeznog doba, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 12, Zadar, 5–60.
- BATOVIĆ, Š., 1990. – Šime Batović, Novija istraživanja prapovijesti u Biogradskom kraju, u: *Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988. godine*, Zadar, 85–171
- BATOVIĆ, Š., 1971. – Problemi prapovijesti na području Vrane i Biograda, *Radovi Instituta*

Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, 18, Zadar, 9–73.

BATOVIĆ, Š., 1987a. – Šime Batović, Otok Pašman u prapovijesti, u: *Pašmanski zbornik*, Zadar, 1987, 25–56.

BENAC, A., 1985. – Utvrđena ilirska naselja (I): delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju, *Djela Centra za balkanološka ispitivanja*, LX, 4, Sarajevo.

BRUSIĆ, Z., 1977. – Zdenko Brusić, Prehistorijski podmorski nalazi na području južne Liburnije, *Radovi Instituta Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 24, Zadar, 53-60.

BURIĆ, T., 2006.- Tonči Burić, Ostrog – Balavan, *Hrvatski arhološki godišnjak*, 2006, 409-411.

BURIĆ, T., 2005.- Tonči Burić, Ostrog – Balavan, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2005, 374-376.

BURIĆ, T., 2001. – Tonči Burić, Sv. Lovre – Balavan, *Starohrvatska prosvjeta III/27*, 2001, 29-54.

BURIĆ, T., 2020. – Tonči Burić, Trogirski distrikt u srednjem vijeku do 1537, *studia mediterranea archaeologica 7*, Split, 2020.

BURIĆ, T., 2017. – Tonči Burić, Srednjovjekovne utvrde u Kaštelima, *Izdanja HAD*, 2017, 223-237.

BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K., 1998. – Klara Buršić-Matijašić, *Gradina Monkodonja*, Pula.

ČAČE, S., 1985. – Slobodan Čače, Liburnija u razdoblju od 4. – 1. stoljeća prije nove ere,

ČAČE, S., 2001.- Slobodan Čače, Putalj od početka do povijesnog doba, Sveti Juraj od Putalja, 2001, Split, 2001, 33-77.

CATTANI, M., 2011.- Maurizio Cattani, contributo alla definizione della fase iniziale della media età del bronzo in Italia centro-settentrionale: le impugnature con appendice ad ascia, *IpoTesi di Preistoria*, 2011, 63-87.

ČELHAR, M., BORZIĆ, I., 2016. – Martina Čelhar, Igor Borzić, Gradina u Zemunik Donjem – nalazi željeznog i rimskog doba, u: *Zemunik u prostoru i vremenu*, Zadar, 68–117.

ČELHAR, M., et al, 2018. – Martina čelhar, Mate Parica, Mato Ilkić, Dario Vujević, A bronze age underwater site near the islet of Ričul in northern Dalmatia (Croatia), *SKYLLIS Zeitschrift fur maritime und limnische Archaologie und Kulturgeschichte* 17/1 (2017), 21-34.

MAROVIĆ, I., ČOVIĆ, B., 1983. – Ivan Marović, Borivoj Čović, Cetinska kultura, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, Sarajevo, 191–232.

ČOVIĆ, B., 1965. – Borivoj Čović, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u

- Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XX, Sarajevo, 27–145.
- ČOVIĆ, B., 1978. – Borivoj Čović, Velika gradina u Varvari – I dio (slojevi eneolita ranog i srednjeg bronzanog doba), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XXXII, Sarajevo, 5–173.
- ČOVIĆ, B. 1983. – Borivoj Čović, Prelazna zona, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, Sarajevo, 390–412.
- ČOVIĆ, B., 1989. – Borivoj Čović, Posuška kultura, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XLIV, Sarajevo, 61–127.
- ČOVIĆ, B., 1987. – Srednjodalmatinska grupa, *Praistorija jugoslavenskih zemalja* V, Sarajevo, 442–480.
- DELONGA, V., 2010.- Vedrana Delonga, Posvetni latinski natpisi na crkvi sv. Ivana od Birnja, *Archaeologia Adriatica*, Vol. 4 No. 1, 2010, 281- 306.
- DOMAZET, M., 1994, - Mladen Domazet, Kaštelanske bratovštine od XVI. do XIX. stoljeća, *Croatia Christiana periodica*, Vol. 18 No. 34, 1994, 99-116.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R., 1983a. – Ružica Drechsler-Bižić, Srednje brončano doba u Lici i Bosni, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, Sarajevo, 374–98.
- FORENBAHER, S., VRANJICAN, P., 1985. – Stašo Forenbaher, Pavle Vranjican, Vaganačka pećina, *Opuscula archaeologica*, 10, Zagreb, 1985, 1–21.
- FORENBAHER, S., KAISER, T., 2006. – Stašo Forenbaher, Timothy Kaiser, Lončasrija Pupićine peći, u: *Pretpovijesni stočari sjeverne istre: Arheologija Pupićine peći*, 163–223.
- FORENBAHER, S., KAISER, T., 2002. – Stašo Forenbaher, Timothy Kaiser, Krajicina spilja i brončano doba otoka Visa, *Opusc. archaeol.* 26, 99-110, 2002.
- GLOGOVIĆ, D., 1985. – Dunja Glogović, *Prilog poznavanju željeznog doba na sjevernom Jadranu*, Zagreb.
- HORVAT, M., 1999. – Milena Horvat, *Keramika. Tehnologija keramike, tipologija lončenine, keramični arhiv*, Ljubljana.
- KARAVANIĆ, I., et al, 2020. – Ivor Karavanić, Katarina Gerometta, Ivor Janković, Mujina pećina – geoarheologija i litička analiza, Zagreb, 2020.
- KOROŠEC, J., 1959. – Josip Korošec, Prehistorijski željeznodobni keramički nalazi na gradini u Danilu kraj Šibenika, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 63, Zagreb, 214–225.
- KOROŠEC, J., KOROŠEC, P., 1980. – Istraživanje prapovijesti na Bribirskoj glavici u Bribiru, *Diadora*, 9, Zadar, 95–164.
- KUŽIĆ, K., 1999. – Krešimir Kužić, Prostor i komunikacija između Stupina i Klisa kao uzorak vjornog ustroja stare hrvatske države, *KZ* 6, 51-66.

- MARIJAN, D., 1995. Davor Marijan, Naselje brončanoga doba u Prispu kod Livna, *Opuscula Archaeologica*, 19, Zagreb, 39–49
- MARIJANOVIĆ, B., 2012. – Brunislav Marijanović, *Ravlića pećina*, Mostar.
- MARIJANOVIĆ, B., 2017 - Pokrovnik - Primjer ograđenog neolitičkog naselja, *Pril. Inst. Arheol.* Zagrebu, 34/2017, STR. 5-44
- MIHOVILIĆ, K., 2001. – Kristina Mihovilić, *Nezakcij: prapovijesni nalazi 1900. – 1953.*, Pula.
- MLEKUŽ, D., 2003. – Dimitrij Mlekuž, Early herders of the Eastern Adriatic, *Documenta Praehistorica*, Vol. 30, Ljubljana, 2003.
- PARAMAN, L., UGARKOVIĆ, M., 2020. – Lujana Paraman, Marina Ugarković, Gradinsko utvrđenje Sutilija: nove spoznaje temeljene na arheološkim nalazima prikupljenim neinvazivnim istraživanjima, *VAHD* 113–1, 2020. – 2021., 41–99
- PARAMAN, L., UGARKOVIĆ, M., 2020. – Lujana Paraman, Marina Ugarković, Terenski pregled i dokumentiranje gradinskih nalazišta na širem trogirskom području u 2019. godini kao uvod u sustavno istraživanje Hiličkoga poluotoka, *Ann. Inst. Archaeol. XVI/2020.*, str. 245–268.
- POLJAK, Ž., 2001. – Željko Poljak, *Hrvatske planine*, Zagreb, 2001.
- POLLAK, D., 2010.- Davor Pollak, Renato Buljan, Aleksandar Toševski, *Inženjerskogeološke i geotehničke značajke fliša u području Kaštela*, 2009, 707-715.
- RADIĆ ROSSI, I., 2011. – Irena Radić Rossi, *Problematika prapovijesnih i antičkih arheoloških nalazišta u hrvatskom podmorju*, doktorska disertacija, Zadar.
- ŠOKČEVIĆ, A., 2016. – Anamarija Šokčević, *Keramički nalazi s gradine Vrčevo – Gorica*, Diplomski rad, Zadar, 2016.
- ŠUTA, I., 2010. – Ivan Šuta, Prilog poznavanju prapovijesne topografije na području Labina, Prgometa i Opora, Zbornik Opor i Kozjak-spona priobalja i Zagore, Kaštela 2010, str. 5-17.
- ŠUTA, I., 2013. – Ivan Šuta, Prapovijesna gradina Biranj na Kozjaku i topografija prapovijesnih nalazišta u okolici, Kaštelanski zbornik, 10, Kaštela, 2013, 93-119.
- ŠUTA, I., 2016. – Ivan Šuta, Prapovijest Kozjaka – lkatalog izložbe, Kaštela, 2016.
- ŠUTA, I., 2021. – Ivan Šuta, Prapovijesna gradina Znoilo (Gradac) u Prgometu, Kaštelanski zbornik 14, Kaštela, 2021, 41-57.
- ŠUTA, I., BARTULOVIĆ, T. – 2007.- Ivan Šuta, Tonko Bartulović, Gradine Kaštela i okolice – izložba fotografija, Kaštela, 2007.
- UREM, D., 2012. – Dušanka Urem, *Limska gradina: keramika s područja nekorpole*, Pula.
- VRDOLJAK, S., 1995. – Snježana Vrdoljak, Tipološka klasifikacija kasnobrončanodobne

keramike iz naselja Kalnik – Igrišće (SZ Hrvatska), *Opuscula Archaeologica*, 18, Zagreb, 7–81.

VUKOVIĆ, M., 2014. – Morana Vuković, Razmatranja o liburnskoj keramici iz sonde 63 s Beretinove gradine kod Radovina, *Diadora*, 28, Zadar, 21–52.

ZLATUNIĆ, R., 2005. – Romuald Zlatunić, Nastanak gline, tehnologija i mineralogija keramike, *Histria Arcaheologica*, 36, Pula, 61–114.

ZOJČESKI, T., 2013. – Tomislav Zojčeski, *Gradina Benkovac - Kaštel, objavljena i neobjavljena arheološka građa*, diplomski rad, Zadar.